Ингилаб Вәлизадә

ГАНЛЫ ЈАНВАР

(*Сәнәдли повест*)

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ
НӘШРИЈЈАТ-ПОЛИГРАФИЈА БИРЛИЈИ

ББК С (Аз) 2
В 49

*Китаб
мүәллифин вәсаити һесабына
нәшр олунур.*

Редактору *Исмајылзадә Мелодија*
Рәссамы *Мәликов Талеһ*

В 49 **Вәлизадә И. Б.**

Ганлы јанвар. —Б.: Азәрнәшр, 1992. —96 сәһ.

«Ганлы јанвар» әсәриндә ганлы јанварын гурбаны олмуш ики кәнчин — Илһам вә Фәризәнин фачиәси тимсалында 1990-чы ил јанварын 19-дан 20-нә кечән кечә халгымызын дүчар олдуғу фәлакәт гәләмә алынараг бәдии бојаларла ифадә едилмишдир.

В $\frac{4702060204 — 56}{М—651(07)—92}$ еʹлансыз ББК С (Аз)2

ISBN 5—552—01178—3

Велизаде Ингилаб Бахман оглы
КРОВАВЫЙ ЯНВАРЬ
Документальная повесть
(На азербайджанском языке)

Бәдии редактору *Ф. Фәрәчов*
Техники редактору *С. Әһмәдов*
Корректорлары *Ф. Әләскәрова, В. Мусајева*

ИБ № 5732

Јығылмаға верилмиш 10. 01. 92. Чапа имзаланмыш 22. 06. 92. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Форматы 70х108 1/32. Мәт. кағызы № 2. Шәрти чап вәрәгi 4,20. Шәрти рәнкли сурәти 4,46. Учот нәшр вәрәги 4,5. Тиражы 5000. Сифариш 4. Сәрбәст гијмәт.
Азәрбајчан Республикасы Дөвләт Мәтбуат Комитәси.
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјат-Полиграфија Бирлији «Азәрнәшр». Бакы — 370005, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.
Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.
Азербайджанское государственное издательско-полиграфическое объединение «Азернешр». Баку—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.

© И. Вәлизадә, 1992

— Чајын сојујуб, ичмәјәҹәксән? — Фәризә стәканы столун үстүндән көтүрду. — Тәзәләјим...

— Ичмирәм, кәтирмә...

— Мама хөрәк бишириб, бәлкә ачлығын вар?

— Јох, тохам.

Кәлин әлини стәкандан чәкиб донуг көзләрини Илһамын үзүнә дикди.

— Ахшам да јемәјибсән...

Илһам ҹаваб вермәди, јахынлашыб телевизорун дүјмәсини басды. Екран ағарды, сәс чыхмады.

— Буна нә олду? — Сөндүрүб кери дөнду.

— Гоншуларынкы да ишләмир. — Кәлинин шашгын нәзәрләри үзүнә дикилди. — Һеч киминки көстәрмир.

— Радио да сусуб... — Гапыја доғру кетди. — Бәлкә антенададандыр?

Кәлинин ири, гара көзләри ојнајыб, кирпикләри чырпылды:

— Илһам, сән чох һәјәҹанлысан, нә олуб сәнә?

О, суст дајанды.

— Мән һәјәҹанлыјам? Сәнә елә көрүнүр, бир шеј јохдур.

— Јох, Илһам, сән һәмишәки адам дејилсән, чох тәшвиш кечирирсән.

Илһам дөнүб гапынын архасындакы ајнада өзүнә бахды:

— Мән һеч бир дәјишиклик көрмүрәм.

— Хасијјәтиндә анлашылмазлыг вар.

— Хәтринә дәјәси сөз демишәм?

— Јох, Илһам. Үрәјиндә нә исә вар, ач, де мәнә.

— Нәји дејим?
— Урәјиндә олан сирри. Бәлкә элач тапдым..
Күлүмсәди. Шабалыды додаглары гачыб, сәдәф дишләри чәркәләнди. Әлини Фәризәнин ипәк сачында кәздириб, еһмалча сығал чәкди. Сапки күл иди, мәстедичи этри дахмаја долду.
— Ахы мәним сәндән кизли һеч бир сиррим олмајыб. — Көзүнү онун үзүндән чәкмәди.
— Билмирәм... билмирәм... — Кәлинин үрәји чырпынды.
— Алты ајдыр евләнмишик. — Сәсини ичәри чәкди ки, о бири отагда оланлар ешитмәсин. — Лап алты ил, он, ијирми ил бир јердә јашасаг да јенә мән сәндән сирр кизләдәси дејиләм. — Ону өпдү, өпәркән көзүчү дивардан асылмыш кәфкирли саата бахды вә «кет јат» — деди.
Кәлин кәпәнәк кими әринин синәсинә гонду, беш бармаг өзүндән уча, енлисифәт, галынбығ, телли огланын ири, гара көзләринин ичинә бахды. Бахдыгча һәја пәрдәси сифәтини гызартды.
— Кечәдир, јатмајачагсан? — Көзләри хумарланды.
— Сән јат, мән тез гајыдырам...
— Кетмәјәчәксән! — Бирдән-бирә чүр'әтә кәлди. О, һеч вахт әринә белә гәти чаваб вермәмишди.
Илһама арвадынын бу сөзү чох хош вә ширин көрүнду.
— Нијә дә кетмәјим? Мәкәр орада мәндән башга адам јохдур?
— Вар, адам чох олдуғу үчүн дә сән кетмәјәчәксән.
— Фаиг мәни көзләјир.
— Кәләр, дејәрәм јатыбсан.
— Јатмышам?! Сәни бу чүр билмирдим, Фәризә. Јарым илдә һара кедәр, һарада олардым, сорушмаздын нијә кетдин, нә үчүн јубандын...
— Билмирәм... Һеч өзүм дә билмирәм нијә бу күн белә олмушам. — Әлләри әсирди, бармагларыны әзишдириб өтәри онун үзүнә бахды. — Телевизор гәфләтән сөнәндә елә бил үрәјим гырылыб ичимә дүшдү... Валлаһ, о вахтдан горху ичиндәјәм... Истәмирәм ајағыны гапыдан кәнара гојасан...

Сән күчәјә чыханда елә билирәм кетдин, та кери дөнмәјәчәксән, кимсә сәни мәним әлимдән алачаг...

— Гысганырсан мәни?

— Һә, гысганырам.

— Ишдә оланда да?

— Һәмишә јох. Бу күн Тбилиси проспектинә адамларын топлашдығыны көрәндән үрәјимә горху дүшүб. Валлаһ, елә билирәм нә исә олачаг...

Илһам руһ јүксәклији илә:

— Олачаг, — деди, — дүз дејирсән, һәр шеј бу кечә һәлл олунaчаг.

— Бу кечә? — Фәризә јени ешидирмиш кими тәәччүблә соруशду. — Нә олачаг?

— Ики күн әввәл шәһәрә Дөвләт Тәһлүкәсизлик Комитәсинин дивизијасыны вә десант һиссәләрини төкүбләр, бу кечә шәһәрә гошун јеридиләчәкдир.

— Нә олуб ки, шәһәрә әскәр долдурсунлар? Сакит јашајырыг да...

— Она көрә јолларда пикет гурурлар ки, гошун кәләндә гаршысыны сахлајыб данышыг апарсынлар. Шәһәрин сакитлијини халг өз өһдәсинә көтүрүб.

— Бирдән данышыг баш тутмады, бир хатасы олду?

— Адамлар әскәрләрә әл галдырачаг? Јохса совет һәрбчиси әһалијә күллә атачаг? Гәрибә фикирләри башындан чыхар.

— Нә билим, валлаһ... Көрүрәм габагкы вахт дејил, ким кими истәди вурур, өлдүрүр, евиндән чыхарыб чөлә атыр, кәндиндән, ата-баба јурдундан говуб дидәркин салыр. Гынама мәни, атамкил өз евиндә, өз ешијиндә динч јашајырдылар. Ким дејәрди, бир күн кәләчәк, ермәниләр онлары јурдундан говуб чыхарачагды?

Фәризә Ермәнистанын Спитак рајонундан иди. Тибб техникумунда охујурду. Аиләсилә Бакыја көчәндән сонра артыг алты ај иди ки, гоншулугда јашајан Илһамла аилә гурмушдулар.

Илһам:

— Орада өзбашыналыгдыр, истәдикләрини едирләр, — деди. Адамлары јурдундан говуб чыхармаг Илһамын ағлына белә кәлмәзди, она көрә дә сусду, динмәди.

Офелја кәлинлә оғлунун арамсыз ешидилән пычылтысына гапыја јахынлашды. Кәлин ләјагәтини горујуб сәсини ичәри салмышды, боғула-боғула данышырды, нәјәсә е'тираз едирди. Гапыны ачды.

— Илһам! — һөкмлү сәси ешидилди. — Нә олуб? Һара кедирсән? — Башыны дөндәриб саата бахды. — Бах көр саат нечәдир... Инди евдән чыхмаг вахтыдыр? — Ачыг гапыдан јатаг отағыны көстәрди. — Кеч ичәри, палтарыны сојун, јыхыл јат!

Илһам анасынын забитәли сәсини чох ешитмишди. Онун бу чүр һөкмлү данышмағы оғлуну тәәччүбләндирмәди. Садәчә олараг һәмишәки кими гашларыны чатыб күлүмсәди.

— Бәс сән нијә јатмырсан? — дејә соруиду.

— Мән? Мәни нејнәјирсән, јатдым ја јатмадым. — Ананын сачларына гар јағса да кәлинлик тәравәти һәлә дә үзүндә әкс олунурду. Истәди десин, сәнин Фәризә кими көзәл-көјчәк арвадын вар, о бу вахт әри илә бир јердә олмаг истәјир, тәк гојуб һара кедирсән? Оғлу илә араларында олан ана-бала пәрдәси көтүрүлмәмишди, көтүрмәк дә истәмәди. Нә дә јеничә әрсәјә чатыб кәлин олмуш Фәризәни утандырыб һәјасыны алмады. Дејәчәји сөзүндән ваз кечди, демәди. — Мән нә вахт олду јатачағам, ахы сән јатмырсан, кәлин дә јатмыр... Сиз јатмајанда ушаглар да нараһат олур...

Илһам јенидән башыны галдырыб саата бахды.

— Он икијә ишләјир, јарым саата евдәјәм. — Фәризә сусду, динмәди. Һөкм ананын әлиндә иди, гәрары о вермәлидир. — Он дәгигәјә дәјим, көрүм нә вар, нә јох, кәлирәм...

— Орада ким вар, дағылышыб кедибләр. — Ана да инад етди.

— Һамы орададыр... адам чохдур... — О, анасынын гаршысында башыны галдырыб бир дәфә үзүнә сәрт бахма-

мышды, бир кәлмәсини ики еләмәмишди. Ана иди. Һәм дә ата әвәзи олмушду она.

Атасы өләндә Илһамын он беш јашы варды, сәккизинчи синфи битириб охумады, ишә дүзәлди. Бачылары Тофигә, Рәсмијјә, Күлбәниз охујурдулар. О ишләјәндән сонра аиләнин чәтинлији күнү-күндән азалды. О илләр архада галмышды, бачылары тәһсилләрини баша вурмуш, Тофигә аилә гурмушду. Гардашы Елхан евләниб, үч ушаг атасы олмушду. Илһам сусду, бир сөз демәди, башыны ашағы салыб балача, ики чарпајы чәтинликлә јерләшән, јатаг отағы адландырдыглары дахмаја кечди.

Алатава Бакынын хошакәлмәз јери олмушдур. Рајонлардан иш үчүн шәһәрә кәлиб, сығыначаг јери тапа билмәјән аиләлиләр мүвәггәти олараг Алатавада бир-биринә битишик балача, дар даланлы дахмалар тикиб јашамышлар. О вахт анадан олан ушаг бөјүјүб әрсәјә чатмыш, евләниб аилә гурмуш олса да валидејни кими тәзә мәнзил алмаг үмидилә күнләрини баша вурурду.

Лакин Илһам ев алмышды. Шәһәрин мәркәзиндә ики-отаглы мәнзили варды. Ев тәзә тикилмиш олса да, тә'мир етдирмәмиш јашамаг истәмирди. Тә'мир етдирәчәкди. Һәлә арвадынын кәтирдији чеһизи апармамышды, анасынын «кәлин отағы» — адландырдығы дахмада иди. Гоша чарпајы, шкаф, сервант, бәдәннүма ајна... Чарпајыда, онун јериндә гардашынын оғлу јатмышды. Гыјмады дурғузсунлар. Чох истәјирди ону. Һәм евин илк көрпәси иди, һәм дә атасынын адыны гојмушду она. «Атам» дејә чағырарды. Ашағы әјилди, алнындан, үзүндән өпдү.

— Атамды... — деди. — Атам јеримдә јатыб... Јохса бу бојда кишини киши сајмырсан?

Фәризә чаваб әвәзинә гәддини әјиб ушағы гучағына алмаг истәди.

— Јеринә гојум, гој раһат јатсын, — деди.

— Дурар, тәрпәтмә. — Әлини габаға верди. — Кишидир, киши јериндә јатыб. — Јенидән өпүб дикәлди. Көзләри күлүрдү. Арвадынын сифәтини әлләри арасына алыб сыхды,

бүзүлмүш додағындан өпдү. Елә бил бу өпүш кәлини тилсимләди, әл-голуну јанына салыб дилини бағлады. — Сәс салма, бурача, күчәнин башына дәјиб гајыдырам...

— Тинә чых, Тбилиси проспектинә кетмә. — Гәтијјәтлә деди.

— Тинлә оранын арасында нә вар ки!.. Әлини чәнәсинә кәтириб јалварышла: — он дәгигәјә... он беш дәгигәјә гајыдырам, — деди.

— Галхма, он бешдән јухары галхма... — Көзү саатда галды. — Саата бахачағам, он икинин јарысында бурада оларсан.

— Олачағам, јарысында евдәјәм. — Көдәкчәсини кејинди. — Гапыны ачыг гој, сојун јат, тез гајыдырам, деди вә евдән чыхды.

Кедәчәкди, кәлинин «кетмә» демәсинин әһәмијјәти јох иди. Кетди. Дохсанынчы ил јанвар ајынын он доггузу саат ијирми үч он сәккиз дәгигәдә Илһам евдән чыхды. Вәтән сәси, торпаг һарајы, милләтин истиглалијјәти сәсләјирди ону, кетмәли иди, кетди.

■

Саат ијирми үчдә әскәри гошун дәстәләри һәр чүр сәдләри јарыб, шәһәрин әсас јерләрини тутмаг әмри алмышды. Дөрд јол варды:

Шамахы јолу. Тбилиси проспекти.

Салјан јолу. Дәниз кәнары. Шых чимәрлији.

Гала јолу. Аеропорт истигамәти.

Сабунчу дөнкәси.

Дөрд истигамәтдән һәрбчиләрин шәһәрә кирәчәји көзләнилирди. Адамлар јоллары кәсмишдиләр. Ири јүкдашыјан машынлар, тәһнәли, үстү чадырлы машынлар вә хырда миник автомобилләри асфалты тутмушду. Күндүзкү адамлар даһа да чохалыб икигат артмышды. Нә исә хошакәлмәз бир һадисә көзләнилирди.

Илһам сејрәкликдә дајананлара јахынлашды, танымады,

үзләринә бахыб кечди. Фанги ахтарырды. О, һеч јердә јох иди. Адамларын даһа кур олдуғу сәмтә кетди. «Краз» машынынын үстә үч-дөрд адам варды, бири данышырды. Күчә ишыглы олдуғу үчүн данышаны таныды. Халг Ҹәбһәсиндән Гијас Гајыбов иди. О, дејирди:

— Шәһәр артыг сакитдир, һеч бир горхулу һадисә көзләнилмир. Бир һалда ки, сакитликдир, горхулу бир шеј јохдур, нә үчүн шәһәрә гошун кирсин, комендант сааты тәтбиг олунсун? Бура шәһәрдир, иши вар, нөвбәси вар, һамы да гулағынын дибиндә ишләмир, чохунун иш јери узаглыр, кедиб чатмаг олмајачагдыр!.. Икинчи бир тәрәфдән элиниләһлы әскәрләр күнүн күнорта чағы күчәдә долашачаг, дүкан-мағазаја кирәчәкләр. Нијә? Нијә аналарымызын, бачыларымызын әсәбләринә, лап өз әсәбләримизә тә'сир етсинләр... Тәһгир едилмиш һесаб олунаг?! Шәһәрдә там сакитликдир, бундан сонра да сакитлик олачаг. Бир һалда ки, сакитликдир, һеч бир тәһлүкә көзләнилмир, гошун да кирмәјәчәкдир!

Фикирләр ејни иди, һеч ким истәмирди доғма шәһәринә гошун долдурулсун, фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан олунсун.

Мүхтәлиф сәсләр ешидилирди:

— Шәһәрдә нә вар ки, фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едирләр? — дедиләр.

— Бакыја силаһлы гошун кирмәјәчәкдир!.. Кимсә бағырды.

— Шәһәрин тәһлүкәсизлијини өз үзәримизә көтүрүрүк!

— Ермәни бурну ганыјыб, кеноситдир, ган ахмалыдыр!..

Илһамын јахынлығында кур сәсли киши:

— Ермәни вар? Јохса галанларын хатиринә дәјирләр, чанлары јаныб орду кәтирсинләр?! — Һөвсәләдән чыхмыш һалда сәсини учалтды.

Гәдим Азәрбајҹан торпағы Чухур Сә'ддә, Зәнкәзурда, Көјчәдә, Ағбабада кәлмә ермәниләр азәрбајҹанлылары улу ата-баба мәскәни олмуш јурдундан, ев-ешијиндән чыхарыб

дидәркин салмышдылар. Дидәркинләр Бакынын күчәләринә, рајонлара дағылышыб, јашамаг үчүн сығыначаг ахтарыр, тапа билмирдиләр. Һөкумәт ики јүз мин адамы бирдәнбирә евлә тә'мин едиб јерләшдирә билмирди. Шәһәрдә јашајан ермәниләр дә Ермәнистанда саһибсиз галмыш азәрбајчанлы евләри илә өз мәнзилләрини дәјишмәк истәмирдиләр. Гышын орта ајы, евсиз-ешиксиз, сојуғун габағында галмыш чамаат гәзәбә кәлмишди. Бир гығылчым лазым иди. О да дүшдү. Нөмрәсиз машынларда әлләриндә ермәниләрин үнванлары јазылмыш вәрәгәләр олан намә'лум адамлар габаға дүшәрәк дидәркинләрлә бирликдә ермәни евләринә кирир, Ермәнистанда бош галмыш евләрин үнваныны вериб онлары мәнзилиндән чыхарырды.

Јереванда азәрбајчанлылар евиндән, бағ-бағатындан, мүлкүндән кечиб аиләсини, ушағыны, башлычасы исә намусуну көтүрүб гачмышды. Анчаг Бакы ермәниләри намусуну, чаныны вермәјә һазыр иди, һөкумәтин она вердији мәнзили јох. Сакит вә разы һалда чыхмырдылар, она көрә дә күч ишләдилирди, өлүм һадисәси олурду. Һәрбчиләр иғтишашы дајандырмаг үчүн мүвафиг көстәриш алмамышды. Буна көрә дә хошакәлмәз һадисәләрә баш гошмурду. Халг Чәбһәси ишә гарышыб төрәнән хошакәлмәз һадисәләрә сон гојмаға чалышды: дидәркинләри сакитләшдирдиләр, ермәниләри ордан-бурдан јығыб лимана кәтирдиләр, кәмијә миндириб Хәзәрин о тајына јола салдылар. Азәрбајчан халгынын аличәнаблығы, инсанпәрвәрлији көстәрди ки, биздә дүшмәнә дә рәһм вар.

Гошунун хәлвәти кәлиши халгы тәшвишә салмышды: Кәлән һәрбчиләр кими кимдән горујуб мүдафиә едәчәкдир? Кәлишләринин мәгсәди нәдир? Хәбәр вериб е'лан етмәдән, кечәјары анчаг дүшмән гошуну шәһәрә кирә биләр. Орду ки, милләтин дүшмәни дејил...

Ахшам саат једди радәләриндә телевизор вә радио көзләнилмәдән сөндү. Сәбәб телестудијанын енержи блокунун партладылмасы иди.

Шәһәрдә дурғунлуг варды. Шималдан әсән өлүм кабусунун гара јели даш биналара, јол вә хијабанлара гәм-кәдәр сувағы чәкир, адамлар анлашылмазлыг кирдабына дүшүб вурнухурдулар. «Нә исә олачаг» — дејирдиләр.

■

Узун мүддәт Бакынын көрфәзиндә көрүнмәјән гағајылар бирдән-бирә пејда олмушдулар. Гаранлыг кечәдә һаваја галхыб дәнизә баш вурур, гыј чәкиб һарај гопарыр, санки өзүнүн һеч ким баша дүшмәдији бир дилдә сәсини галдырырды: Еј инсанлар, ајыг олун, бу кечә шәһәри күлләјә тутачаглар!.. Ајыг олун, мәркәз фитваја дүчар олуб, үзәринизә силаһлы гошун јеридир, өлүмдән хилас олмаг үчүн башынызын чарәсини гылын!.. Амандыр, јатмајын!.. Дүнја ширин јухуда, хош амаллар арзусунда јатдығы һалда сизи өлүм көзләјир, өлүм вар, јатмајын!.. Мәркәз тәхрибатчылара һавадар чыхыб сизә гәним кәсилиб, ајыг олун... ајыг олун!.. Гағајыларын анлашылмаз сәсинә инсанлар јатмајыб күчәләрә чыхдылар...

Илһам чамаатын топлашдығы јерә јахынлашдыгда јенизә машынын үстә галхмыш оғланын сәси кетдикчә курлашырды.

— Бу кечә шәһәрә дөрд истигамәтдән гошун јеридилир, әһалијә диван тутмаг тәһлүкәси көзләнилир. Танк кәлир, зирећли машынларда гошун кәлир. Гошун силаһсыз дејил, силаһ вар, патрон лүләдәдир, ачылмалыдыр. Шәһәр даг-даш мешә дејил, ики милјон адам јашајыр, күллә ачылды, кимәсә дәјмәлидир! Јолларда адам гојмушуг, беш-он мүһарибә ветераны, јазычы, алим, журналист, рәссам, һәтта ичәриләриндә зијалы гадын да вар. Көзләјирик, кәлсинләр, ирәли дуруб командирләри илә данышачағыг вә шәһәрин тәһлүкәсизлијини өз үзәримизә көтүрәчәјик!..

Илһам онун сөзү илә разылашды. Әлини һавада јелләјиб:

— Бу кечә бурадајыг, һеч јана дағыласы дејилик, — деди.

Јеничә кәлмиш, чохларынын таныдығы шүвәрәк саллагбыг оғлан көрүнсүн дејә, ишыг фәнәринин алтдакы машынын үстә галхды. Бир анлыға сусуб адамларын диггәтини өзүнә чәлб едәндән сонра деди:

— Кәлән һәрбчиләр билдијиниз кими пај-пијада олмајачаглар. Зирећли кејимдә, танк вә БТР-дә кәләчәкләр. Һәрбдә нәзакәтдән чох зоракылыг вар. Гаршыларыны кәсдиниз, кечмәјә јол верилмәди, зоракылыға әл атачаглар. Зоракылыг олан јердә хошакәлмәз һадисә ола биләр. Машынлары јолдан, јол кәнарындан чәкин гыраға, асфалт тәмизләнсин, кедиш-кәлиш кәсилмәсин!..

— Сычрајыб ора галханда елә билдик бир ағыллы сөз дејәчәксән... — Кимсә е'тиразыны билдирди.

— Јоллары ачын, һәрә өз машыныны көтүрүб кетсин. евинә!..

— Әскәрләр дә кәлиб шәһәрә долсун! — Илһам гүррәли бағырды.

— Бәли, һеч бир манеәјә раст кәлмәдән гој кәлиб шәһәрә кирсинләр...

— Кирдиләр, хејирә кирәчәкләр? — Јенидән бириси шүвәрәк оғланын сөзүнү кәсди. — Зијаны сонра олачаг.

— Сәһәр чаванларымыз онлары күл-чичәклә, хош тәбәссүмлә гаршылајар.

— Чибимиздән папирос да чыхарыб верәрик...

— Бәли, папироса да гонаг едәрик. Бир күн, ики күн галарлар, көрәрләр бир шеј јохдур, чәкилиб кедәрләр...

— Инанаг ки, онлар шәһәрә долду, тезликлә чәкилиб кедәчәкләр? — Илһам чаваб алмадан ирәли дуруб сәсини даһа да учалтды. — Ахы һүгугларымызы позачаглар... милли ләјагәтимиз боғулачаг...

Она сөзүнүн далысыны давам етмәјә аман вермәдиләр. Бириси:

— Ермәниләр Иттифагдан чыхыр, нә билим, партијаны танымыр, ајры һөкумәт олмаг истәјир, ора гошун јеритмирләр, динч јашадығымыз һалда динчлијимизи позурлар? — дејә шикајәтләнди.

Шувәрәк оғланын фикри илә разылашан башга бириси дајандығы јердән деди:

— Машынлары чыхарыб јолу ачмаг лазымдыр.

Онун сөзүнә гүввәт верән јашлы, дөшүндә дөјүш нишаны олан киши амиранә гышгырды:

— Мән һәрбчи олмушам, мајор рүтбәм вар. Әмр етмирәм... хаһиш едирәм һәрә өз машынына јолдан чәкиб апарсын. — Шувәрәк оғланы көстәрди. Бу јолдашы мән танырам, сәһв етмәз, белә билир, белә дә бујурур. Биз дә о бујурдуғу кими етмәлијик.

— О кимдир е... — Даһа чох данышан, өзүнү ора-бура атан оғлан чәмкириб ачы-ачы данышды. — О өз хејири үчүн дејир... Шәһәри ермәниләрдән мән тәмизләтмишәм, мән дә ордуну шәһәрә кирмәјә гојмајачағам!..

Шувәрәк оғлан деди:

— Мән Халг Чәбһәсинин адындан данышырам, халгын сөзүнү сизә чатдырырам. Халг истәмир јоллар бағлансын, ордунун габағы кәсилсин.

— Бәлкә орду тәчавүзкарлыг нијјәти илә кәлир?..

— Мәһз нијјәти еләдирсә, гаршысына чыхмамалыјыг.

— Гаршысына чыхыб автомата, карабинә гаршы јумруг давасы апарачағыг? Сөзүмүз вар, сөзүмүзү дејәрик, фикримизи баша саларыг. Анлајыб баша дүшәчәкләр, гајыдыб кедәчәкләр. Јох, анламадылар, гој кәлсинләр, бујнуз чыхарыб бизә тәпик атмајачаглар ки. Галыб-галыб кедәчәкләр.

Шишман киши сон сөзү көзләјирди, дејәсән сөз узаныр, сону кәлиб чыхмырды, һөвсәләсини боға билмәди.

— Һәрбчиләрлә данышыг апармаг үчүн адамлар ајрылыб, мән хаһиш едирәм о јолдашлар галсын, галанлары дағылышыб кетсин евинә.

— Нечә кетсин? — һәмин һөвсәләсиз адам деди. — Галмаг лазымдырса, биз дә галырыг. Сиз кедин данышын, көрәк сизин сөзүнүзү ешидиб гајыдачаглар?..

Бир башгасы:

— Бүтүн күнү бурадајыг, кечә дә көзләјәк, көрәк ахыры нечә олур, кедәрик дә, — деди.

«КРАЗ» маркалы јүкбошалдан машынын сүрүчүсү кабинкада отурмушду, јарыја кими бәдәнини пәнчәрәдән ешијә чыхарыб гышгыра-гышгыра деди:

— Онлар ки, кәлиб шәһәрә кирди, һәмин күндән комендант сааты гојачаглар. Мәним иш јерим узагдыр. Артјомда ишләјирәм. Ҝәрәк сәһәр саат алтынын јарысында евдән чыхам, јубандым. чата билмирәм. Гој кәлсинләр командирләриндән сорушум көрүм, комендант сааты олмајачагса «КРАЗ»ымы чәкиб апарачағам.

— Сизин сорушмағыныз артыгдыр, сечдијиниз лајигли нүмајәндәләр ирәли дуруб данышачаг. Онлар шәһәрин тәһлүкәсизлијини өз үзәрләринә көтүрәчәкләр, сиз галмајын, дағылышыб кедин евинизә...

Бу чүр, буна бәнзәр сөз-сөһбәт ејни адамларын дилиндән чох ешидилди, чохлары дағылышмағын тәрәфдары олсалар да, е'тираз едәнләр дә чох олду. Чаванлар, даһа чох јенијетмәләр кетмәк истәмирди. Тәләб бир иди: «Јоллар ачылсын!»

■

Шәһәрин үзәриндә бир топа ишыг сачды. Она чаваб олараг Шыхов, Гала тәрәфдән сәмаја рәнкли фишәнкләр галхды, гырмызы золаглар сағ-солу кәсиб кечди.

Салјан казармасы шәһәрин ортасында, уча биналарын әһатәсиндә, кениш саһәдә јерләширди. Ичәридә һәјәчан варды. Ики күн әввәл кәтирилмиш әскәрләр вурнухур, әмри ичра едәрәк ора-бура гачыр, јерләрини тутурдулар. Бајырдан адамлар горху һисси илә күчәни, гапылары әһатәјә алмышдылар.

Саат ијирми дөрддә әскәрләр танк вә БТР-ләрин мүһәррикини ишә салдылар, һамынын көзләдији бөјүк дарвазадан јох, архадан дивары учуруб күчәјә чыхдылар. Әтрафа дағылышмыш адамларын үзәринә шығыјыб јерләриндә бир-ики дәфә фырландылар, курулту-нәрилтили сәс салыб Тбилиси проспекти илә үзүјухары галхдылар. Танкларын сәсинә

чохлары ојаныб балконлара чыхдылар, шашгын һалда јола бојланыб галдылар.

Кимин ағлына кәлә биләрди ки, көзләри өнүндән өтән танкларын гулагларда сәсләнән курултусу гаршыдакы фәлакәтин башланғычыдыр?..

Ики милјонлуг шәһәр јатырды, сүлһ көјәрчининин ганадында јухуја кетмишди. Ким дејәрди ки, көзләрини ачанда өзүнү гузғунун чајнағында көрәчәкдир...

Бүтүн чанлылара, бәшәријјәтә сүлһ арзулајан бир өлкәдә кимин ағлына кәлә биләрди ки, бир күн кәләчәк, арзусунда олдуглары сүлһ гудузлашачаг, дөнүб мүһарибәјә чевриләчәк, ган ахыдыб инсан гырғыны төрәдәчәкдир...

Биләчәри тәрәфдән ешидилән курултулу сәс нәһајәт јахынлашды, һәр ики тәрәфдән јолда дајанмыш машынларын үзәринә ишыг сели ахыб сағ-солу шимшәк кими парчалады.

— Кәлдиләр, — дејиб адамлар ишыға доғру ахышдылар.

Һәрә бир тәрәфдән:

— Кимләр данышыг апарачаг, ирәли дурсун, — дедиләр.

Илһам әмәк габагчылы, коммунист иди, фикриндән кечди ки, о да данышыгда иштирак етсин.

— Јолдан чәкилин, ким данышыгда иштирак едәчәк, тәләссин, чатыблар.

Суворов күчәсинә топлашан адамлар јарылыб ичләриндән бир дәстә ајрылды.

— Биз һазырыг. — Артыг чаваб көзләмәдән јол боју салынмыш зејтун ағачларынын арасы илә габаға јеридиләр. Лакин, көзләнилмәдән гырмызы од сачан күлләләр сәманы доғрајыб сағ-сола учушду. Санки бу күлләләри көзләјирдиләр, әтрафда ишыглар сөндү. Һәр јан, јер көјә, көј јерә говушду, биналар гаранлыға бүрүнүб итдиләр. Зүлмәт нәјинсә баш верәчәјини хәбәр верди. Лакин хош мәрамлы инсанлар буну дујуб һисс етмәдиләр. Чүнки дөвр, зәманә, тарих алдатмышды онлары.

— Нә олду?

— Ишыглары нијә сөндүрдүләр? — Һәрә бир тәрәфдән бағырышыб ора-бура вурнухдулар.

Јухарыдан кәлән күчлү ишыг сели золаг кими Тбилиси проспектини кәсиб гаршыдакы XI Гызыл Ордунун абидәсини дөјдү. Курултулу, нәрилтили ағыр танклар һәр ики тәрәфдән ејни вахтда кәлиб чатдылар. Гарагуш овунун үзәринә шығыјан кими танклар да өзләрини јолу кәсмиш машынлара чырпды. Шаггылты курултуја, курулту шаггылтыја гарышды. Бензин бакларыны күлләјә тутуб дағытдылар; орда-бурда машынлар од алыб, алов галхды, гара түстү думаны һаваја јајылды. Горхуја дүшмүш адамлар данышығы унудуб һәрә өз машынынын һајына дүшдү, ирәли чумуб гачырмаг истәдиләр, кеч иди. Ирили-хырдалы машынлар бир-биринә гарышыб танкларын габағында һелләнир, орабура атылыб дағылырдылар.

Бир анын ичәрисиндәки нәрилти, курулту, атәш, бензин бакларынын партладылмасы санки габагчадан һазырланмыш сәһнәчик иди, кино чәкәчәкдиләр. Бәли, габагчадан һазырланмыш бир әмәлијјат иди. Лакин кино үчүн јох, инсан гырғыны үчүн һазырланмышды. Танклар, сачлы-саггаллы әскәрләр Тбилиси проспекти илә Суворов күчәсинин кәсишдиіји јердә дајандылар, әввәл автоматлары саға-сола дөндәриб адамларын башларынын үзәриндән күллә атдылар. Бу, хәбәрдарлыг сигналы иди. Данышыг апармаға һазырлашмыш күтлә бу көзләнилмәз һәрәкәтдән шашгын һалда дајаныб галмышды. Буну көрән әскәрләр истигамәти дәјишдиләр, башладылар адамларын үзәринә од саçан күллә јағдырмаға.

Өлүм варды. Чанлы инсанлар бир-бириндән хәбәрсиз орда-бурда өлүрдү. Сачлы-саггаллы, һәрби либас кејмиш нәш'әли әскәрләр динч әһалини күлләјә тутмушду; әлләриндә «дубинка» гаршыдакыны дөјүр, ағыз, үз, баш билмир, зәрбәни һарасы кәлди ендирирди.

Дөјүләнин, јараланыб јердә сүрүнәнин, өлүб бу дүнјасындан ајрыланын ағрысы-ачысы архадакыны гәзәбә кәтирир. о да ирәли чан атырды.

— Дајанын!.. Атышманы дајандырын! — Илһам бағырды. Биз данышыг апармалыјыг.

Сакит кечәдә дөрд тәрәфдән киминсә сәрсәм әмри илә гошун шәһәрә кирмишди; дөрд јердә еіни вахтда гаршыларына чыханы дөјүр, күлләјә тутур, танкын алтына салыб јерә јапышдырырдылар. Бунлар Ростов вә Ставрополдан еһтијата бурахылмыш отуз, гырх јашлы, эксәри дә ермәниләрдән ибарәт хүсуси орду эскәрләри иди. Чәкинмәдән атырдылар. Беш күлләдән бириси әтә санчылырды. Јан кечәнләр торпаға батыр, даша, дәмирә дәјиб выјылты илә башга истигамәтә учушурду.

Өлүрдүләр. Өлән сус-пус торпаға дүшүб галырды. Јараланан јыхылыр, галхыб ирәли јеримәк истәјирди...

Илһамын дүјүнләнмиш јумругу һавада:

— Атмајын!.. Атышманы сахлајын!.. — дејирди.

— Кимә күллә атырсыныз?! — Онунла гоша ирәли чан атан бағырды.

— Биз өзүнүзкүјүк, атәши дајандырын! — Илһамын гәзәби кетдикчә артырды.

— Көмәк един, ган мәни апарды!.. — Чанынын һајында олан оғлан имдад истәди.

— Һәким, һәким чағырын, адамлары күлләләјирләр! — дедиләр.

— Тез олун, өләнләрин евинә хәбәр верин, кәлиб мејитләрини апарсынлар!..

Топлар курулдајыр, пулемјотлар нәрилдәјир, күлләләр шаггылдајыр... инсанлар бағырышыр. Гағајылар нәғмә охујур, гәмли нәғмә, өлүм мотивли нәғмә!

Издиһам һүркүјә дүшмүшдү, һәрә гачыб бир тинә, хәндәјә ағачын архасына кирди. Мејданда галан мејитләр иди, онлар исә тәрпәнмирди, өмүрлүк јухуја кетмишдиләр. Јаралылар дикәлир, галхыб кетмәк истәјир, јарасы ағрыдыр, јерә чәкирди. Чоху да икинчи күлләјә туш олурду. Сағ галан кедә билмирди, башыны тутуб фырланыр, сәрсәм адамлар кими ора-бура гачырды, чәтәнә кими үстүнә јаған күллә бәдәнинә туш олуб әһдини кәсирди.

Өзүнү зејтун ағачларынын [illegible] чаван оғланын күллә башындан д[illegible]ләри тыпгырмы-

зы ган иди. Көзләрини дә ган өртмүшдү, көрә билмирди. Кор адамлар кими будаглара илишә-илишә ора-бура кедир, тез-тез дә гышгырырды.

— Ај адамлар!.. Ај гардашлар, көмәк един!.. Көрмүрәм, мәни бир јана чыхарын!.. — дејирди. — Балам вар, үч балам. Өлсәм јетим галачаглар, көмәк един!..

Илһам јеничә бир јаралыны арадан чыхарыб гоншунун евинә гојуб гајыдырды, оғланын сәсини ешитди. Доггузмәртәбәли бинанын дибарына гысылды. Сәкини кечиб ағачларын ичинә адламаг үчүн он метрдән чох мәсафә варды, әскәрләр бураны атәшә тутмушдулар. Атылан күлләләрин ишығында ов едирдиләр. Көзләди. Бир анлыға сакитлик бу сәмтә кечди, гаранлыг говушанда јериндән араланыб өзүнү ағачлыға атды. Көрмүшдүләр. Һәр тәрәфдән гырмызы од сачан патронлар үстүнә әләнди. Јерә сәрилди. Сағ-солунда, гулағынын дибиндә торпага санчылан күлләләр тез-тез диксиндирирди ону. Дәјмәди, өлүм совушду ондан. Оғланын да сәси кәсилмишди, башыны галдырыб јан-јөрәсинә бахды. Оғлан ағача сөјкәниб галмышды, тәрпәнмирди.

— Орада дурма, бура кәл! — Сәсини ичәри чәкиб чағырды. Оғлан сәсә дөнүб бир әли кәлләсиндә о бирини ирәли узадыб вајылдаја-вајылдаја сәсә доғру кетди.

— Көмәк елә, гардаш, көзләрим чыхыб, јазығам, мәни бу јағыларын әлиндән гуртар, — дејә чатчаг јалварды.

Онун сөзү Илһама хош кәлмәди.

— Кишисән, ә, — деди. — Киши дә өлүмдән горхар?

— Өлүмдән горхмурам... күнаһсыз јерә өлүрәм... балаларым вар, јетим галарлар!..

— Өлмәзсән, мөһкәм ол, бу саат сәни һәкимә чатдырачағам!..

— Сағ ол, сағ ол, гардаш!.. — деди вә дејинди: — Бу нә иди, нә бәлајды халгын башына кәлди?

— Бура кәл!.. — Илһам онун голундан јапышыб гырağа чәкди, атышманын сакитләшмәсини көзләди. Чох чәкмәди, бир анлыға ара вериб јенидән ачыглыг гаранлыгламады. — Кәл, тез ол, голундан дартараг гачдылар.

Горху кәләндә гыл көрпүдән дә кечмәк олур. Оғлан Илһамдан габаг гачыб балконун алтына чатанда үстләринә гырмызы од јағды.

— Јерә узан!.. — Илһам ону дартыб бирликдә бинанын диварына гысылдылар, сүртүнә-сүртүнә күнчдән адлајыб гаранлыға кечдиләр. Јенә Тофиг мүәллимин евинә јаралы гојуб гајытмышды, билирди, гапысы ачыгдыр, оғланы сүрүјүб икинчи мәртәбәјә галдырды.

Тофиг Ведидән иди. Сәксән сәккизинчи илин гырғынында ев-ешијини, мүлкүнү атыб кәлмишди. Атышмада чөлдә иди. Көмәксиз јаралылары күчәдә гојмајыб, бир-бир дашыјыб евинә кәтирди. Ијирмијә кими јаралы дөшәмәнин үстә узанмышды. Гандан горхуб, јарадан чәкинән арвады, Сүрејназ јаралыларын ганыны силиб тәмизләјир, һәким Нифталы дәрман гојуб бағлајырды. Сарыг бәс етмәди. Сүрејназ мәләфәни чырыб, ахан ганын үстә басды. Даландан сәс кәлди.

— Тофиг мүәллим... — Илһам тәнтимиш һалда оғланы ичәри салыб, — көмәк един, — деди. — Бирини дә кәтирмишәм!..

Ичәри гаранлыг иди. Офултудан, зарылтыдан, ачы-ачы килејләниб шикајәтләнәнләрин сәсиндән һисс етди ки, адам чохалыб. Сүрејназ әлләри әсә-әсә кибрит чәкди. Бош отаглар јаралы илә долмушду. Дәһлиздә ган ләкәләринин үстә изләр нахыш салмышды.

— Чан гардаш, бачын өләјди, јағынын күлләси сәнә дә дәјди?.. Сүрејназ дөнүб әрини сәсләди. — Тофиг, кәл көр нә кәтирирсән...

Тофиг ахтарырды, бир шеј тапмајыб, гызынын мәктәбли дөшлүјүнү кәтирди.

— Ајнурун дөшлүјүдүр?.. — Тәрәддүд ичиндә галды. — Бәс мәктәбә нә кејинәчәкдир?

— Сил, бундан сонра нә мәктәб, нә дәрс!.. Одур, һамама кириб көз јашы ахыдыр. — Ичәрини көстәрди. — Дәрсдир дә, ушаг әјани дәрс алыр!.. — Онун үрәји көврәк иди. Ағыр

јаралылары көрдүкчә өзүнү сахлаја билмәјиб, ағламышды. Јенә үрәји долду. Өзүндән хәбәри јох иди, көзүнүн јашыны ганлы әли илә силиб, бојун-боғазына вурмуш, арвады ишыгда көрәндә горхмушду.

— Илһам, гардаш, нә вар ки, нәјлә дә көмәк едәк? Дәрман јох, тәнзиф јох, евдә ағ да галмады. — Јаралынын голундан јапышыб бош јердә отуртду. — Һәкимдә олан дәрман да гуртарды. Тә'чили јардым лазымдыр.

Илһам дик галхды.

— Телефонунуз јохдур, чағырым?

— Вар... О да кәсилиб, ишләмир!..

— Гырырлар, мәхлугу гаранлыгда күлләјә тутуб гырырлар. Ишығы, телефон хәттини кәсибләр, һеч бир јандан данышмаг олмур ки, тә'чили јардыма хәбәр верәсән, кәлә...

— Су... мәнә су!.. — Бир нечә јериндән јараланмыш оғланын ган гојнуна долуб, ајағынын учуна кими кетмишди. Һеч кимдән көмәк истәмирди, сүст дүшүб бир күнчдә галмышды. — Мәнә су... — дејирди. Башга бириси чох ағрыјырды, елә һеј:

— Ана... ана, — дејирди. — Анама дејин, гој анам кәлсин... — анам мәни һәкимә чатдырсын!..

Даһа дәһшәтлиси мәтбәхдәки иди. Ушаг кими ағлајырды.

— Беш балам вар, беши дә көрпәдир. Арвад да хәстә, өзү дә ишләмир, өләчәјәм, саһибсиз галачаглар, доландыран олмајачаг, ачындан өләчәкләр...

Сүрејназ:

— Өлмәзсән, иншаллаһ, јахшы олачагсан, — деди.

— Јенә атырлар? — Сәс ешидилирди, лакин о кеј кими олмушду, һеч бир шеј анламырды.

— Бурада чох галачағыг? — Гаранлыгда јаралылардан бириси соруşду. — Тә'чили јардым машыныны да гојмурлар кәлиб бизи хәстәханаја чатдырсын?

Чаваб верән олмады. Чоху елә һеј дејиниб данышыр, кимәсә сөјүрдү.

— Түфәнк верин, о синәми нишан алыб. чијнимдән вуран

јағы көпәкоғлунун дүз үрәјинин башыны дағыдачағам. — Дикәлиб ортада сәндәләди. Онун-бунун әл-голуну, ајағыны тапдалады.

— А киши, бизим дә әлимиздә түфәнк олсајды нијә бу чүр јан-јана мејитимиз сәрилирди?! Дүшмән силаһланыр, милләти гырмаға һазырлашыр, биз бир-биримизи тәмкинли, сәбирли олмаға чағырырыг. Будур тәмкинли олмағымызын, сәбримизин сону.

Јарасы нисбәтән јүнкүл олан оглан гапыја доғру кетди:

— Мәнн бура кәтирәндә гапыда бир әлитүфәнкли әскәр көрдүм!.. Јаралы олмағыма бахмајачағам, јумруғумла дөјүб өлдүрәчәјәм, әлиндән түфәнкини алыб гырачағам... габағыма чыхан әскәрләрдән бирини дә сағ гојмајачағам, һамысыны күлләләјәчәјәм!.. — Чыхмаг истәди.

— Сакит ол, гардаш, сакит ол, сәнә әсәбиләшмәк олмаз, — дејә Тофиг ону сакитләшдирмәјә чалышды: — Илһам, гурбанын олум, сән дајанма, гач Алатаваја, орадан бир машын тапыб хәстәханаја көндәр, гој хәбәр версин, тә’чили һәким көндәрсинләр.

Илһам галхды, ајағыны атыб чыхмаг истәјирди ки, күллә орта пәнчәрәнин јухары шүшәсини дешиб дивара дәјди вә выјылты илә онун бурнунун габағындан кечиб гапынын бөјрүнү чапды.

— Бунлар лап милләтин ганына сусајыб, инди дә евләри атәшә тутублар. — Илһам әсәбиликлә дилләнди.

— Аллаһ, сән сахла... бу нә иш иди башымыза ачдылар... — Гадын һиссијјаты, ана гәлби сыхырды Сүрејназы. Тофиг һисс етди арвады горхуб.

— Чых... чых, — деди. — Чых дәһлиздә дур. — Сүрејназ бәдәни әсә-әсә отагдан чыхды. — Тофиг башгаларына мүрачиәтлә: — Кәлин, сиз дә чыхын, — дејә чибиндән кибрит чыхарыб јандырмаг истәди, арвады һәјәчанла гышгырды.

— Ишыг салма, еви күлләјә тутарлар. — Доғрудан да күчә әскәрлә долмушду, балконда көрүнәни вурур, ишыг кәлән евләри күлләјә тутурдулар.

— Еләсә кәлин, бурадан чыхын, — көмәк етди. — Дәһлиз, мәтбәх е'тибарлы јердир, кимин күчү вар, өзү кәлсин, јох көмәк едәјәрик. — Гарны дағылан кишинин ики голларындан тутуб дәһлизә чәкдиләр. Илһам башга бир јаралыны чыхарандан сонра һәким Нифталы кәлди.

— Һәким, бунун јарасы ағыр дејил, анчаг ганы дајанмыр, көмәк ет, ганы кәсилсин.

— Гапыны кәсибләр, чөлә чыха билмирәм, дәрман тапыб кәтирәм!..

Илһам бир сөз демәди, јаралыны бурахыб чөлә атылды. Гапыда әлисилаһлы әскәр көрмәди, кечиб кетмәк истәјирди ки, габагда һәјәчанлы, јалварышлы бир сәс ешитди.

— Мән мүһарибә әлилијәм!.. Мүһарибәдә чанымы гојмушам!.. Вурма, әл сахла!.. — Таныды, бабасы Әһмәд киши иди. Јерә јыхылмышды, бир әскәр дубинка илә дөјүрдү ону. Киши әлини габаға вериб кери-кери сүрүнүрдү. — Вурма, әл сахла!.. Ајағым шикәстдир, ағрыјыр... — Русча данышырды, әскәр ону анлајырды, лакин әһәмијјәт вермирди.

— Сән екстремистсән... — дејирди.

— Јох, мән коммунистәм!.. Гырх беш иллик партија стажым вар!..

— Екстремистсән!.. — Дәмир дабанлы чәкмә илә кишинин ајагларынын үстә чыхыб дөјәчләди. — Бојевик атасысан!..

Әһмәд кишидән ачы бир нәрилти ешидилди.

— Оф!.. Ајағым сынды!.. — Бурулуб мил торпаға узанды. — Оғул, Илһам, Елхан!.. Ганлы көпәкоғлу ајағымы сындырды!..

— Мән ганлы? — Әскәр даһа да гудузлашды. — Сән мәнә сөјүрсән?.. — Дубинканы башынын үстә галдырыб вурмаг истәјәндә Илһам голуну тутду, кери ганрылыб истәди вурсун. Вурмады, фикриндән ваз кечди. Чүнки бу вахта кими һеч кимә әл галдырмамышды. Силкәләјиб кери дөндәрди, онунла бурун-буруна дајанды.

— О бабадыр, мәним бабамдыр... Бабаны вурмазлар!.. — Бағыра-бағыра дејиб синәсиндән кери итәләди. Әскәр сәр-

хош иди, ондан кәскин ички гохусу кәлирди. Она бинанын гаршысында дајаныб далана адам бурахмамасыны вә орадан киминсә чөлә чыхмамасыны тапшырмышдылар.

— Гочадыр, гој өлсүн, өлкәдә әрзаг да чатышмыр, —дејә о етдији һәрәкәти һаглы санараг донгулданды вә гапыја доғру кетди.

Онун сөзү Илһамы һиддәтләндирди.

— Ах, гәддар инсан!.. Әрзаг чатышмыр дејән гочалары өлдүрмәлијик?..

— Илһам, сән нә јахшы кәлдин... — гоча зарыды. — Мәни ајағынын алтында тапдалајыб өлдүрәчәкди.

— Бир шеј олмады ки? — Илһам чијниндән јапышыб ону галдырмаг истәди. — Кәл, көмәк едим, евә кедәк.

— Јох, сән кет, гој ара сакитләшсин, атышма дајансын, Елханлә кәлиб мәни апарарсыныз... Тәк сәнин ишин дејил, Елханы да кәтир...

— Мәним күчүм чатар... далымда апарачағам.

— Көрүрәм чох һәјәчанлысан, өзү дә евдән чохдан чыхыбсан, сәндән никарандырлар... Анан, кәлин һәшир гопарыр. Гач евә, тез ол!..

Илһам араланды, зибил дамынын тининдә дајаныб кери дөнду. Проспектдә атышма кедирди. Курулту, шаггылты артмышды. Ишыг чохалмышды. Јаралылар орда-бурда гышгырыр, јердә сүрүнүрдүләр. Кетмәди, дөнүб өлүмүн гучағына доғру јүјүрдү.

— Атышманы сахлајын!.. — Күчү чатдыгча бағырды. — Күллә атмајын!.. Күлләләдикләриниз өзүнүзүнкүләрдир, атышманы дајандырын!..

Әзизә халанын оғлу Ваһаб да орада иди, ағачын гаранлығындан чыхды, архадан ону јахалајыб гырағa чәкди.

— Сән дәлисән, нәсән? Һара кедирсән, көрмүрсән, адамын гијмәти јохдур, күлләјә тутуб гырырлар?!

— Онлара галса, Бакыда бир башыпапаглы гојмајачаглар галсын... — Ондан араланыб проспект сәмтә гачды. — Атышманы дајандырын!.. Бәсдир, күллә атмајын!..

Орда-бурда көлкәләр көрүнүрдү. Әлләриндә түфәнк һара кәлди атырдылар. Түфәнкләрдән сачан ишыг әтрафы нурландырдыгча асфалта сәпәләнмиш һәрәкәтсиз мејитләри, јаралылары көрдү.

— Әскәрләр, сиз кимә күллә атырсыныз? Бунлар да сизин кими бир вәтәндашдыр... совет вәтәндашы!..

Јанындан өтүб кечдији әскәр сәсә кери дөнду, нифрәтлә:

— Сиз екстремистсиниз!.. Террорчусунуз!.. Адамөлдүрәнсиниз!.. — деди.

Сары чијнинә төкүлмүш саггаллы әскәрин сөзү Илһамын чошан гәзәбини даһа да артырды.

— Ким сизә ичазә вериб халгын милли ләјагәтини тапдалајасыныз... өз торпағында, доғма шәһәриндә атәшә тутасыныз?!

Сөз ағзында јарымчыг галды. Һәмин әскәрин ачдығы күллә синәсиндән дәјди. Сүст дајанды, ики әли синәсиндә кеј-кеј фырланды. Ајағы сөзүнә бахмады, бир-биринә долашыб гәдди әјилди.

Бүтүн күчү бир нөгтәјә, синәсинә јығылмышды.

— Сән... сән ермәнисән!..

Јахынлыгда ачы һырылты вә ијрәнч күлүш сәси ешитди.

— Мүсәлманын бири дә кетди!..

— Ова чыхыбсан, мүсәлман өлдүрүрсән?

— Инчијирсән? — Ачыглы чаваб верди. — Он дөрдүндә ермәниләри өлдүрәндә, евләрини талан еләјәндә јахшы иди?..

— Ермәни!.. — Јумруғу дүјүнләнди, лакин голу галхмады. — Әвәз чыхырсан? — Күллә јарасы вурана тәрәф ики аддым атыб дајанды, ағры нәфәсини кәсирди.

Ермәни һалыны позмады.

— Бәс нә билирсән, — деди, — онлары саһибсиз көрмүшдүнүз?

— Ах, мурдар ермәни! — Һәр јердә өзүнүзә јер тапыбсыныз, бурада, доғма шәһәрин үзәринә јеријән гошунун ичиндә дә јериниз вар! — Хаин... Чәллад!.. Гатил!.. — Бу-

рулду, ајағыны атыб јеримәк истәди, бачармады ағзыүстә торпаға дүшдү.

■

Офелја күллә сәсинә диксинди.

— Ај гыз, мәнә нә олду? — Әсмәчә тутду ону. Бу бирчә күллә елә бил Илһамыма дәјди!

— Һә дә, һараса дәјиб чыхыб кетди... — Тофигә дә сарсылмышды, анасынын тәшвиш кечирдијини көрүб ону сакитләшдирмәјә чалышды.

— Јох валлаһ, сәси боғунуг чыхды, әтә санчылды... Елә бил мәним әтимә батды!.. Баламы вурдулар!..

Ана дајана билмәмишди, кол-косун ичи илә кәлиб биналарын јанына чыхмышды. Бир аз да ирәли кетсә зибил дамлары архасында Әһмәд кишини көрәчәкди. Јүзчә метр аралыда да оғлу иди. Горхмурду, кәлирди, ондан әл чәкмәјән, ардынча кәлән Тофигә голундан јапышыб бурахмады.

— Кетмә... ана, гурбан олум, ачыглыға чыхма... — деди.

Фәризә һүркүјә дүшмүш чејран кими бир јердә дурмур, назик дондa јајлығы чијнинә дүшмүш, сачы үз-көзүнә дағылмыш һалда ора-бура гачыр, габағына чыхан таныш-билишдән Илһамы сорушурду.

— А гардаш... ај әми... Илһамы көрмәдин? — «Јох» чавабы алыб мә'јус һалда бир башгасына үз тутурду.

Бағда да онун јанындан кетмирди, гызы һара гачыр, һарада олур, елә бил арвад чаванлашыб, дизинә гүввәт кәлмишди, о да онун јанында олурду.

— Кәләчәк, бала, сакит ол, һарада олса кәлиб чыхачаг... — дејирди.

— Ахы деди гајыдырам... — нијә гајытмады?

— Кишидир, киши киши олан јердә олар... белә вахтда кәлиб сәнинлә гыч-гыча отурмајачагды ки, вururлар, өлдүрүрләр... бәлкә вуруланы арадан чыхарыб бир јана чатдырыр, өлмәсин...

— Јох... о бу сәбрин саһиби дејил, она нәсә олуб... Ба-

шында бир иш вар ки, кәлмәди!.. Бирдән өзүнү дивара чырпан Офелјаны көрдү, гачараг кәлди. — Ана, ана, оғлун кәлмәди? — дил-додағы тәпимиш һалда сорушду.

Офелја анлашылмаз нәзәрләрлә она бахараг, һәјәчанла:

— Һаны? Кәлди, бәс һаны?.. — дејә сорушду. — Сонра горху-һүркү ичиндә арамсыз ора-бура гачышан адамлара үз тутду. — Ај бала, ај сизә гурбан олум, мәним баламы көрмәдиниз? Илһамы дејирәм... Елханын гардашы Илһамы!.

«Көрдүм» — дејән јох иди. Ким атышманын шиддәтли јеринә кедиб гајыда билирди? Ора кедәр-кәлмәз јерә чеврилмишди. Офелја сүст дајаныб донуг-донуг Бағданын үзүнә бахды. Гаранлыгда һәјәчанлы көзләр ишыгланды. Арвадын сифәти ағармышды.

— Бағда бачы, — деди. — Әһмәд киши Илһамын архасынча кетмишди, гајыдыб кәлди?

Бағда көзүнү дөјдү.

— Јох... — деди. — О кедәндир, та көрмәдим ону.

— Баба! — Фәризә уфулдајыб ағлады.

Күлбәниз гоншулугда јашајан Фангин үстә гачмышды, сәдә јох иди, о да кетмишди. Гоншуларын гапысыны дөјдү, мәһәлләдә киши галмамышды, һамы да киностудијанын диварынын гырағына, хуторун башындакы ағачларын ичинә јығылмышды.

Рәсмијјә Фангин бачысы Ирадә илә адамларын ичиндәјди. Кәләндән: «Илһамы көрмәдин?» — дејә сорушур, кедәнә: «Мәним гардашымы көрсән денән гој евә кәлсин, анам онсуз дајанмыр...» — дејирди.

Фәризә гәддини әјиб синә-синә зибил дамынын јанына кәлди. Архада кимсә зарыјырды, һисс етди ки, јаралыдыр. Тофигә кәләндә үрәкләнди, күлләләр атылан јерә гачды. Бирдән ајағы мејитә илишиб дајанды, үркәк нәзәрләрлә бахды, бахды, әти үрпәшиб һансы бир горхунч һиссинсә тә'сирилә дөнүб јухары гачмаг истәди. Габагда танк дајандығыны көрдүкдә ағачларын ичинә кирди вә бурада Рәсмијјә илә гаршылашды. Беш-он арвад-ушаг көз јашы ичиндә,

һәрә өз әзизини ахтарырды. Ирадә Фәризәјә чатыб ону гучаглады.

— Фәризә, бу нә дәлиликдир едирсән, — деди. — Нијә әјнинә бир шеј кејмәјибсән?

Рәсмијјә жакетини чыхарыб онун чијнинә салды.

— Гурбан олум, кејин, сән дондун, — деди.

Ев исти олдуғундан Фәризә халатда, ја да бир донда олардı. Бу күн дә архајын, сакитчә евиндә отурмушду. Илһам чыхды, дедији вахтдан кечди, гајытмады. Чох кечмәдән көзләнилмәз, гәфил куллә сәсләри бүтүн хутору диксиндириб күчәјә, орадан да атышма јеринә атды. Гәрибәдир, һава сојуг олса да һеч ким буну дујуб һисс етмирди. Чүнки, горху, һәјәчан һисси сојуға күч кәлмишди.

Атышма сәнкимир, күлләләр шаһә галхырды.

Фәризә арамсыз аллаһа јалварырды:

— Аман аллаһ, сән өзүн Илһамы бәладан гуртар. — О, мүһарибәдән бәһс едән кино чох көрмүшдү. Өләнләрә һејифсиләнәр, үрәји јанарды. Бу нә о мүһарибә иди, нә дә инсанлар кинода көрдүкләри артистләр иди, јаландан күллә аталар, јаландан өләләр, јенидән дириләләр. «Мүһарибәдир! Валлаһ, әсл мүһарибәдир!..»

Кәлинлик ләјагәти варды, утаныб чәкинәр, кишиләрин јанында сәсини галдырыб учадан данышмазды. Одла өлүмүн арасында дајанмышды. Синәси көјнәди, гадынлыг һиссијјаты көлкәјә чәкилиб чөһрәсинә кишилик гејрәти кәлди. Адамларын арасындан чыхыб танк сәмтә гачды.

— Дајанын!.. атмајын, дајанын!.. Адам өлүр, күлләни атмајын!

Көј үзүнү гара думан алмышды, түстүдә боғулурду. Кимсә голундан јапышыб кәнара дартды.

— Һара кедирсән? Көрмүрсән ағына-бозуна бахмырлар, ким кәлди бичирләр! Вурарлар сәни! — Фаиг иди, ону көрчәк үрәкләнди.

— Фаиг!.. — Ағармыш бәнизи истиләшди. Әринин гардашлығыны көрмүшдү. Онун јанында данышмазды, кәлинлик һәјасыны унутду. — Фаиг, сәнә бир шеј олмајыб ки?

— Нијә? — нашы-нашы сорушду вә күчәнин ортасындакы мејданы көстәрди. — Орадакылара күллә атырлар, өлән, јараланан чохдур, истәјирик кедиб кәтирәк, гојмурлар... Илһам һаны?

— Илһам?! — Диксинди. Чөһрәсинә гонан севинч чәкилиб јох олду. — Мән Илһамы сәндән сорушмаг истәјирәм. Деди Фаиглә ора кедәчәјик, кедим тез гајыдырам...

Фаиг чашбаш галды, көзләрини дөјүб мызылданды.

— Демишди... демишди кәләрәм, кедәрик... кәлмәди, мән тәк кәлмишәм...

Кәлиндә горху даһа да артды.

— Ахы о деди Фаиг мәни көзләјир... онунла кедәчәјәм.

Чаваб алмады. Башларынын үстдән гырмызы золаглар ахыб бинанын диварына дәјди, сағ-сола учушуб јох олду.

— Син! Ашағы син! — Јерә узандылар. Тез дә дуруб агачлығын ичинә гачдылар. Гачаркән Фаиг кимәсә тохунду.

— Ај бала, мәни јыхдын...

— Бағышла хала, билмәдим... — Әлиндән тутуб галдырды.

— Аллаһ бағышласын...

Сәсиндән таныды, Ваһабын, Чавадын анасы иди.

— Әзизә хала, сәнсән? — Та кетмәди, дајанды. — Сән бурада нејнәјирсән?

— Ај бала, көрмүрсән оду? Мәним балам да о одун ичиндәдир...

— Чавад да орададыр?

— Ондан архајынам, ишдәдир, үчүнчү нөвбәдәдир, һәлә кәлмәјиб. Ваһаб орададыр... Ваһаб балам!.. Сән ону көрмәдин?

— Көрдүм... көрдүм... гошун кәлмәмишдән бир јердә идик...

Арвадын гәлбинә севинч гығылчымы дүшмәмиш јох олду.

— Демәк орада олуб! — Ағламсынды. — Балам гурбан кедәчәк!

Бинанын балконундан бағырты сәси ешидилди. Кимисә вурмушдулар. Шүшә чиликләди.

— Өлдү, сәси чыхмыр! — Әзизә арвад көјнәди. — Аллаһ, узаг елә, дүшмән дә јағы күлләсинә раст кәлмәсин.

Күлләләрин сәси, танкларын курултусу азалмырды, әксинә артырды. Патамдар сәмтдән тез-тез һаваја гырмызы, јашыл фишәнкләр галхырды. Галадан тутмуш Сабунчу дөнкәсинә кими, јол узуну мүһарибә кедирди. Силаһлылар силаһсызлары күлләјә тутур — өлдүрүр, јаралајыр, танклар ағына-бозуна бахмадан, гаршысына чыхан машынлары әзиб үстүндән кечир, вуруб кәнара атырдылар. Мүһарибә иди. Бу мүһарибәнин габагкы мүһарибәләрдән фәрги јалныз онда иди ки, дикәр мүһарибәләр күндүз башлајыб, күндүз гуртарырды. Бу мүһарибә исә кечә башламышды, нә вахт гуртарачағы исә бәлли дејилди.

Абшерон јарымадасы өлүмә мәһкум олмушду...

Фәрман он үч јашы јеничә тамам олмуш гызы Лариса илә евә гајыдаркән автобус күлләјә тутулмуш, өзү ајағындан јараланмыш, Лариса исә алдығы күллә јарасындан автобусдача өлмүшдү. Ларисанын јашыды олан Илгар «Жигули» илә кедәркән танкы үстләринә сүрүрләр, дөрд ушаг машындан дүшүб гачаркән архадан атылан атәшдән Илгар јериндәчә өлүр.

Кәһриз халанын ағыллы-камаллы баласы диссертант Јусиф ад күнүндә доғранды, мејити јоха чыхды. Кәфәнә бир гол бүкүлдү, бир гол табута гојулду. Јусиф кими накам кедән оғулларын фачиәси милләт оғулларынын, гејрәтли бакирә гызларынын фачиәсидир. Бир, беш, он, он беш, јүз оғул өлүр, һарадаса гәлби мәһәббәт долу, әр көзләјән гызларын бири, беши, он беши, јүзү әрсиз галыр!

Киши өлдү, Мүрвәт киши... Евини атәшә тутдулар, күллә арвадына дәјди, гачды хилас етсин, әли чатмамыш синәси парчаланды. Назпәријә бир аддым, тәкчә бир аддым гал-

мыш јыхылды, даһа галхмады. Ана екстремист, баба екстремист иди. Бина да, ев дә екстремист иди...

Гоша Ағры дағынын гоша ағрылы дәрди... Ведибасарын бир чүт чаван, икид оғлу, Шидли кәндинин һәсрәтли нөвчаванлары Заһид вә Әјјуб кими ијирми сәккиз гурд үрәкли, киши гејрәтли икид ермәни зүлмүндән гачды, Бакыја кәлдиләр. Чохлары ев тапыб аиләсини јерләшдирмәмишди ки, даһа мүдһиш фәлакәт башларынын үстүнү алды, јары өмүр еләјиб торпаға гујлады. Ијирми сәккиз оғулун ијирми сәккиз арвады дул галды, ијирми сәккиз ананын көзләринә гор долду, ананын бели бүкүлдү. Ијирми сәккиз евдә ијирми сәккиз чүт оғлан, ијирми сәккиз чүт гыз ушағы ата нәвазишиндән мәһрум олду.

Ијирми беш ил вәтәниндән, елиндән ајры дүшүб Дашкәнддә һәрби һәким ишләмиш, нечә-нечә әскәри дәрд-бәладан һифз едиб, јарасына мәлһәм гојуб дәрдинә чарә етмиш подполковник Тофиг евини Тбилиси проспектинә дәјишиб елинин ичинә кәлмишди. Тәјјарәдән јеничә дүшмүшдү, јорғун иди. Шаггылтыја, тankларын нәрилтисинә пәнчәрәнин габағына кәлди. Јуху дејилди, ешитдикләри һәгигәт иди. Сәксәкәли балкона чыхды. Күндүз көрдүјү сакит, гәмсиз-кәдәрсиз проспект дөјүш мејданына чеврилмишди. Һәр бир шејдән хәбәрсиз һәкимә елә кәлди ки, мүһарибәдир, шәһәрә һүчум едибләр. Бу фикирлә кери гајыдыб телефонла кимәсә зәнк еләмәк истәди. Јеничә ичәри кечмишди ки, күрәјини санчды, елә бил һәмин јердән нәфәсини чәкдиләр, ајағы кәлмәди дивана јахынлашсын, јерә јыхылды. Онурға сүмүјү сынмышды. Әскәрин сағламлығы үчүн чалышанын ганыны әскәр ахыдыб шикәст етди!..

Бакы мүһарибә шәраитиндә иди. Танкларын курултусу, пулемјотларын тарак-туруку, снајпер, түфәнкләрин, карабин вә автоматларын шаггылтысы инсанларын гышгырығына гарышмышды. Сәмада парлајан шәфәгләрдән чәһрајы рәнкә бојанмыш шәһәр ифлич вәзијјәтинә дүшмүшдү. Ара вермәдән күлләләр луләләрдән фәввварә вериб чыхыр, ики милјонлуг шәһәрин мәһәлләләринә сәпәләнирди.

Һеч ким јатмамышды. Оғуллар өлүрдү, аналар «балам» — дејиб һәшир гопарырды. Атанын сәси чыхмыр, дајаныб донуг-донуг бахырды... Гардашыны, достуну итирән оғланлар күлләләрин кур ачылан јеринә кедир... Гызлар, «гардаш кәл» — дејиб үркәк һәрәкәтләри илә әтрафда доланырдылар. Кәлинләр әрләриндән өтрү нараһатдылар, тез-тез чөлә чыхыб ичәри кирир, «әрим кәл» — дејирдиләр.

Әзизә хала оғлу Ваһабы ахтарыр, тапа билмирди. Дедиләр, хәстәханаја баш чәк, бәлкә јараланыб, ора апарыблар. Республика хәстәханасына гачды, таныш-билишдән сорушду, «көрдүм» — дејән олмады. Кери гајытды, «XI Гызыл Орду» метро стансијасынын јанындан өтүб јухары галхмаг истәди. Гоша јолла проспект илә танк вә БТР-ләрин үстә әскәрләр ашағы-јухары кедиб кол-косу, ағачлары, евләри атәшә тутурдулар. Өзүнү сәкинин гырағындакы арха атыб торпаға јапышды. Күлләләр үстүндән учушуб ора-бура сančылды. Бири лап арвадын бурнунун, гулағынын дибиндән өтүб шам ағачынын көвдәсини дәлиб кечди. Көзләди, јахынлыгда атышма сәнкиди. Башыны галдырыб дурду, сәкинин кәнары илә салынмыш ағачларын ичиндән чыхмадан, шам ағачынын будагларына илишә-илишә јухары галхды.

Ордан-бурдан бир-бир, ики-бир адамлар чыхыб гачараг ағачларын ичинә кирир, јаралылары көтүрүб гачырырдылар.

Бирдән биналарын арасындан бир адамын чыхыб тәшвиш ичиндә гачараг она сәмт кәлдијини көрдү. Таныды, Офелја иди. Офелја да ону танымышды. Бир сөз сорушмадан дизинә дөјдү.

— Әзизә хала... Әзизә хала! — О гәдәр ағлајыб гышгырмышды ки, сәси галынлашыб кур чыхды. — Евимиз јыхылды, балаларымызы гырырлар!..

Арвад тәскинлик вериб ону сакитләшдирмәк әвәзинә елә бил дәли олду. Дөнүб сағ-солунда оланлара әл ачды. — Оғлум! Мәним оғлум да орададыр! Өлдүрәчәкләр... Ваһабы да вуруб өлдүрәчәкләр!

— Əzizə xala! — Ofelja kor adamlar kimi səndələjib ondan japyшdy. — Nə sənin Vaһabyn... nə mənim Ilһamym... Bөjүk-kiчik, arvad-uшag bilmirlər, kөzlərinə dəjəni, garaltysy kөrүnəni kүllələjib jerə sərirlər! Neчə oғullaryn mejiti jolun gyraғyna dөшəniб, birini də gojmurlar чyxaryb kətirsinlər...

— Bu nə iш idi, baшymyza kəldi? — Əzizə xala һovluһovlu чyrpyndy. Keчənin bu vaxty ikidlərimizi ganyna gəltan etdilər!

Ofeljanyn jolu kəsilmiшdi. Aшaғy enib respublika xəstəxanasy səmtdən һərləniб Alatavaja galxdy.

Əzizə arvad o jolu jeniчə kəlmiшdi, ketmədi. Aralanyb metronun keчidindən adlamag istədi. Asfalta чyxmyшdy ki, dүz ajaғynyn gabaғyna bir kүllə dəjib vyjylty ilə baшga səmtə uчdu. Arvad diksiniб keri чəkildi. Gajydyb səkijə чyxdy. Saljan kazarmasy tərəfdən tanklar чyxyb mejdany dөvrəjə aldy. Əskərlər һara kəldi atəш aчyrdylar. Kuruлtunun iчindən gulaғy sanki səs aldy. Səs ona doғma kəldi. Үrəjinin tellərini titrədib gəlbini syzlatdy. Gulag verdi. Ona elə kəldi ki, Ҹavadyn səsini eшidir:

Mən шair үrəkli bir jeni kənчəm,
Шүur, gabilijjət, dəjanətim var.
Kim dejə bilər ki, insana garшy,
Mənim pis əməlim, xəjanətim var?
Ej өmүr, чox gysa olduғun үчүn,
Өzүndən өzүnə шikajətim var.

Ҹavadyn səsi idi. Arvad titrəjib əsdi.

— O səs balamyn səsidir! — Əli kөjdə baшyna һava kəlmiш adamlar kimi jerində fyrlandy. Jaxyn dүшən olmady, dərdini onunla бөлүшдүрсүн. Ҹavaddyr... шe'r də onundur, o jazyb... Mənim balam Ҹavadyn шe'ridir! — Tanklaryn iшyғy mejdanyn үstdən uzanyb keчir, һavada чarpazlanyb kəsiшirdi. Kөzү iшyg zolaғynda galdy, өzөzүnə — Bax, bax... — dedi. — Gan jaғyr... kөjdən jaғyш əvə-

зинә ган јағыр! — Сары ишыгда гырмызы од сачан күлләләр учушдугча арвад ваһимәләниб һәјәчаны артырды. Бах... бах... Чавад баламын сәси о тәрәфдән кәлди, ган јаған тәрәфдән... — Үз гојду сәс кәлән сәмтә гачмаға. Гачдыгча да гышгырырды. — Јағма, мәним баламын үстүнә јағма! —Метронун киришинә чатанда ајағы илишди, дајанды. Кимисә вурмушдулар. Ашағы чөкүб әлини јаралыја сүртдү. Габарлы бармаглары гана булашды, диксинмиш әлини чәкди. Көзүнү өнүнә кәтириб бахмаг истәјәндә гандан Чавадын гохусуну алды.

— Јох, ола билмәз — Чавад үчүнчү нөвбәдәдир, о сәһәр ишдән чыхачаг, ишә кедиб, о дејил! — Ишыг башынын үстә топгушуб курлашанда горха-горха көзүнү ендириб бахды. Ири көз, кенишалын, галын быг... Чаван оғлу иди. Үрәји көјнәдијини һисс етди. Чавад! Оғлум!.. — деди. Анчаг өзүнү онун үстә нечә атдығындан хәбәри олмады.

Ана Ваһабы ахтарырды, ондан никаран иди, архајын олдуғу Чавад оглунун мејитини тапды.

Һәкимләр сәфәрбәр олунмушду. Е'замијјәтдә, мә'зунијјәтдә оланлар кери чағырылмыш, тәгаүдә чыханлар ишә гајтарылмышды. Палаталарда олан јүнкүл хәстәләри чыхарыр, ағырлары башга јерләрә дәјишир, чарпајыларын сајыны артырырдылар. Тә'чили јардым машынлары мәнтәгәләрдән һадисә јеринә чағырылмышды.

Мә'лумдур ки, мүһарибәдә јаралылара көмәк едән ағ халатлы һәкимләрә күллә атмырдылар. Бакыда атдылар. Һәјатла чарпышан јаралыны күчәләрдән, мејданлардан, танкларын, машынларын алтындан чыхарыб хәстәханаја апармаг истәјәндә, күлләјә тутурдулар, өлдүрүрдүләр... Өлүмлә үзләшсә дә һәким борчуну јеринә јетирирди. Башгасыны јашадачағы һалда өзү һәјатдан кедирди.

Илһамы күлләләрин шаһә галхдығы јердән гачырыб кәтирәндә палаталар јаралыларла долмушду. Вәзијјәти ағыр иди, һушуну итирмишди. Бирбаша чәррaһијјә отағына апардылар. Столун үстә јер јох иди. Һәкимләр галын адјалларла пәнчәрәләри тутуб чырағын, шамын ишығында, ејни заманда беш-алты хәстәнин үзәриндә чалышырдылар. Шәфгәт бачысы һәкимин тапшырығы илә она ики ијнә вурду, хәстә гымылданды, үзүнүн әти сәјриб көз гапаглары ачылды.

— Ана... ана!... — деди вә сусуб ағыр-ағыр нәфәс алды.

Һәким Елдар ашағы әјилиб синәсиндә әл кәздирди, нәбзини јохлады, јахасыны ачыб јарасына бахды вә өзүнәмәхсус бир тәрздә деди:

— Һазырлајын! — Хәстәнин јашамасындан ағлы бир шеј кәсмәсә дә, гаршысындакы инсан иди, ијнәнин учу гәдәр јашамасына күманы оланда белә үмидини итирмирди. Бәлкә!... Бу бәлкә бә'зән чох үмид верир. Јеничә бирини һәјата гајтарыб палатаја көндәрмишди, әлини јумамышды. — Бир аз тез олун, вәзијјәти ағырдыр, дејәрәк — әлини јумаға кетди.

О гајыданда артыг һәр шеји һазырламышдылар. Шүшәси тез-тез һис тутан чырағын бирини Илһамын башынын үстә, икинчисини ајаг тәрәфдән гојуб, бөјүрләринә бир нечә шам дүзмүшдүләр.

Солмаз һөнкүрүрдү, һөнкүрә-һөнкүрә дә јаранын гырагларыны спиртлә силиб тәмизләјирди. Һәким она «ағлама» — демәди. Чүнки өзү дә ағлајырды, үздә јох, дахилдә јана-јана ағлајырды. Гәһәрлә гәзәб, кин, нифрәт үрәјини доғрајырды. Гәзәблә дә ирәли дуруб јараја бахды. Јаралынын дөш гәфәси сағ тәрәфдән ачылмышды.

— Бу да винтвари күллә илә вурулуб! — һәким һисс етди ки, шәфгәт бачысы «винтвари» сөзүнү анламады. — Дағыдычы патрон олуб, о бириси дә белә иди. Бәдәнә дахил оландан сонра партлајыб кичик гәлпәләрә парчаланыр. — Јарадан үфунәт ији кәлирди; бурну кичишди, додагларыны бир-биринә сыхды. — Гохуну көрүрсән? — деди. — Патронлар зәһәрлидир.

Илһамын һушу өзүнә кәлди, кирпикләри чәкилиб көзү азачыг ачылды. Отагда ағ һәшаратлар гајнашырды. Кетдикчә һәшаратлар бөјүдү, бөјүдүкчә азалыб адиләшди. Инди һисс етди өлмәјиб, һәкимләрин чәрраһ столундадыр. Өзүндә һәјата гајытмаг үмиди дујду.

— Һәким... — Сөзү варды, бир кәлмәдән сонра сусуб башыны сағ-сола дөндәрди. Көзү голундан ган вуран гызда галды.

— Јашајачагсан! — Һәким, билирди ки, белә бир вахтда хәстә нә дејә биләр. Күлүмсәди. — Јаран ағыр дејил, балача шејдир, интәһасы ган итирибсән, һушун кедиб, гызлар ган вурур. Тохта, өзүнә гајыдырсан. — Итирилмиш ганын јери долдугча Илһам чана кәлирди. Буна бахмајараг, сағалачағына инанмырды.

— Јох, һәким, јох. Јарам чох ағырдыр! Көмәк ет! Өлмәк истәмирәм, мәнә көмәк ет!

Илһамы хәстәханаја кәтирәндә гоншулары Чабир дә кәлмиш, дәһлиздә дајанмышды; гапыны аралајыб башыны ичәри узатды, Илһамы ајылмыш көрәндә ичәри кечди. Һәким Елдары танымышды, севинди.

— Һәким, о Илһамын сәсидир? — Јахына кәлди. — Өлмәјәчәксән, мөһкәм ол!

Гајда-гануна бүтүн чиддилији илә әмәл олунан хәстәхана танынмаз һала дүшмүшдү: Чәрраһијјә ишн апарылан заман истәјән отаға кирир, чыхыр, һәкимлә, шәфгәт бачысы илә данышыр, ора-бура чағырыр, нә исә сорушурдулар. Һәкимләрин дә чоху бир-бирини танымырды, башга-башга јерләрдән кәлмишдиләр. Халатлы, халатсыз...

Чабир сәбирсизликлә:

— Һәким, билирсән бу кимдир? — деди. — Офелја ханымын оғлудур...

Һәким башыашағы јара илә әлләширди, әлини сахлајыб башыны галдырды.

— Алатавадакы Офелјанын? — дејә сорушду.

— Һә, онун кичик оғлу — Илһамыдыр...

— Таныдым, алты ај әввәл тојлары олуб...

— Ону хилас етмәјә чалыш, јохса кәлин дәли олачаг...

— Наркоз! — Наркоз верән гадын о бири столун јанындан гачараг кәлди. — Ишыг! — Һисс һәкими аләминдән ајырмыш, шам ишығында олдуғуну тамам унутмушду.

Солмаз бычаг вә башга аләтләри һазыр етди.

Һәким әлини ишдән чәкмәдән башыны дөндәрди.

— Сиз чыхын. — Чабир кетди. Һәким Елдар ејнәји ашағы ендириб бычағы көтүрдү.

Гәрибә иди... Күллә гара чијәри парчалајыб, мә'дәни, өдү дағыдыб бир-биринә гатмышды. Һәким илк бахышда һисс етди ки, хәстәни һәјата гајтармаг гејри-мүмкүндүр. Буна бахмајараг чох чалышды. Бахмады, тез-тез јаралы кәлир, дәһлиз долуб, ону тәләсдирирләр. Үч саат тәр ахытды, сојуг-ачылы тәр. Тез-тез дә, үрәјиндә дедији «јашајачагсан... сәни јашадачағам» — сөзләри һәрдән дилинә дә кәлирди.

Јох, һәкимин чәһди боша чыхды. Илһам јашамады. О кечә «гардаш» күлләсинә раст кәлиб өз дүнјасындан көчәнләрдән бири дә Илһам олду...

Илһам бычаг алтда сон дәфә һәјатла видалашанда мүти гејрәт рәмзи олан вүгарыны итирмәди. Өлүмү дә мәрданәликлә гәбул етди. Көзләри, сифәти күлә-күлә нәфәс ағзындан чыхды...

Јаралыларын кәлиши ара вермирди. Гызыл гана буланмыш һәкимләр, көмәјә кәлмиш ихтисаслы тәләбәләр тез-тез һәјәтә чыхыр, күлләдән дешик-дешик олмуш машынлардан јаралылары ендириб хәрәкләрин үстә гојур, ичәри дашыјырдылар. Дөшәмәси, диварлары лахта-лахта гана буланмыш дәһлиздән дәрман әвәзинә, исти ган гохусу кәлирди.

Сағалмаға үмиди оланлар палаталара көчүрүлүр, гурбан кедәнләр өлүханалара дашынырды. Гејдијјат китабынын ағ сәһифәләри бир-бир гаралыб чеврилирди.

Ады, фамилијасы — *Илһам Аллаһвердијев.*

Доғулдуғу јер — *Ағдам рајону.*

Миллəти — *азəрбајҹанлы.*

Јашы — *ијирми једди.*

Тəһсили — *Политехник техникумуну битириб.*

Ишлəдији јер — *Д. Бүнјадзадə адына кəми тə'мири заводу.*

Партијалылығы — *КП-нин үзвүдүр.*

Аилə тəркиби — *евлидир.*

Кими вар — *анасы, гардашы, үч бачысы.*

Јашајыш шəраити — *јеничə икиотаглы ев алмышдыр.*

Бунунла да кəнч бир истиглалијјəт чарчысынын өмүр китабы бағланыр.

Гағајылар маһны охујурду... Бир кечəдə евинə бəд хəбəр кəлмиш нечə-нечə аналар хəстəханаларын гапысыны кəсмишди. Гəзəб, кəдəр, кин, һəјəчан ичəрисиндə, диллəриндəн бајаты дүшмүрдү.

Аналар јанар ағлар,
Күнлəри санар ағлар.
Дөнəр көј көјəрчинə,
Јоллара гонар ағлар.

Бакынын чансыхычы кечəси ағыр-ағыр өз гара чулуну чəкиб апардыгча дан јери ағарыр, гəмли-кəдəрли шəһəрин үзəринə хəфиф бир ишыг сели ахыб кəлирди. Сəһəр ачылырды, өзү илə јени фəлакəтин, јени бəдбəхтлијин сəс-сорағыны кəтирирди.

Шəһəр јатмамышды. Јухулар əршə чəкилиб, һамы ағылакəлмəз бир анлашылмазлыг кирдабына мүбтəла олмушду. Иткин дүшəнини ахтаранлар һəлə дə евинə дөнмəмишди, күманы кедəн јерə баш вуруб, адамыны ондан-бундан сорушурду. Илһам кəлмəмишди, нə дə бир хəбəр варды. Фəризə синə чырырды.

— Мəнə демишди, гајыдырам... гајытмады...

— О бу сəбрин саһиби дејил, башында бир иш вар. —

Офелјаја ајдын иди, оғлунун башы хатасыз дејил. — Хәстәханалара гачын... Һәкимләрдән сорушун... бәлкә јаралыдыр. — Бу кәлмәни демәјә дили кәлмәсә дә деди.

Тофигә үч көрпәсини евә атыб, ахшамдан гардашынын һарајына дүшмүшдү.

— Гардаш... гардаш, кәл... дејә көзү орда-бурда галмышды.

Рәсмијјә, Күлбәниз атылан күлләләрдән горхмадан ахшамдан о гәдәр ора-бура гачмышдылар ки, јорғун идиләр. Ағыр-ағыр тәрпәнир, көзләри јол-издән јығылмырды...

Адамлар анлашылмазлыг ичиндә сәһәри ачдылар. Ишыг јох, радио, телевизор ишләмир, машынлар көрүнмүр, фабрик-заводун фити ешидилиб бачасындан түстү галхмырды. Бакы өлү шәһәрә бәнзәјирди.

Сәһәр саат беш отуз дәгигәдә сусмуш радио ишә дүшдү. Комендант Дубинјак хәбәр верди ки, шәһәрдә фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едилиб. Вертолјотлар һавада учушур, вәрәгәләр јајырдылар. Бәли, Бакыда фөвгәл'адә вәзијјәтин тәтбиг едилмәси адамлары күлләбаран едиб ган ахыдандан беш саат јарым сонра е'лан едилди.

Радиодан ешитдикләри мә'лумат, көјдән јаған вәрәгәләр адамлары чашбаш салмышды.

Ермәни екстремистләри гошунун Бакыја нә вахт дахил олачағындан хәбәрдар идиләр. Һәмин саатда ермәни дөјүшчүләри Араздәјән, Кәрки истигамәтдән Сәдәрәји топ атәшинә тутдулар. Сакит, һамы ширин јухуда икән топ, күллә сәсинә ајылдылар. Тоз, думан ичиндә пулемјотларын тарак-турукуну ешитдиләр.

Ермәниләр танкла, әлләриндә Калашников автоматы, карабин, һәрби палтарда кәндин үстүнү алмышдылар. Тарих дәјишилмишди. Дүнәнки гул силаһлы иди, силаһ кәздириб

тарих јазан миллət исə ибтидаи алəтə əл атмалы олмушду: Балта, бел, шана көтүрмүшдү.

Сəдəрəјин Араздəјəндə олан чахыр заводуну алмышдылар. Əмəлли-башлы мүһарибə иди. Евлəр учур, дағылыр, мəрми дүшəн јер кениш ачылыр, тоз думаны əтрафы алырды. Өлəнлəр тапылмырды, јаралананларын гышгырығы, бағыртысы гаранлыг кечəни даһа да дəһшəтə кəтириб, ваһимə доғурурду.

Кəнд бир тəрəфдəн сөкүлүрдү. Сəһəр ачылды. Кəндин гырағында хəндəклəр газдылар.

Күн галхдыгча ермəнилəрин гүввəси дə артырды, артдыгча атышма да шиддəтлəниб мəрмилəр ара вермəдəн кəндə јағырды. Арвадларын сəси, һөвлнак јухудан ојанмыш, ушагларын бағыртысы, əзизини итирəн гыз-кəлинин шивəни, һирсиндəн дəмир кəмирəн чаванларын гəзəбли данышыглары бир-биринə гарышыб баш алыб кедирди.

Фитва ермəнилəрдəн, ичра мəркəздəн олса да, ермəнилəр ичрачыја чеврилиб мəгсəдлəринə наил олмаға чан атырдылар.

Бакыја һəрбчилəр сохулмуш, баш гарышмышды. Ермəнилəрин фикринчə онлар асанлыгла Шəрур дүзүнү тутуб Нахчывана кирəчəк, «Бөјүк Ермəнистан»ын башланғычыны гојачаглар.

Телевизор сусуб, радио ишлəмир, телефон хəтлəри кəсилиб. Бакыда, Азəрбајчанын ган ахыдылан јерлəриндə мəркəздəн кəлмиш мүхбирлəр һадисəлəри мəркəзин хејринə, кизли-ашкар чəкиб јухарылара верир, мəркəзи телевизија, Ирəван телевизијасы өз билдиклəри кими, истəдиклəри информасијалары јајырдылар.

Телевизија ермəнилəри һəрби палтарда, əллəриндə автомат танкын үстə көстəрир, диктор билдирирди ки, ермəнилəр өз сəрһəдлəрини Азəрбајчан екстремистлəриндəн горујур!

Информасија күчлү иди, сүр'əтлə јајылырды.

— Бакыда ермəнилəрин евлəрини талан едирлəр!

— Башга миллəтлəри Азəрбајчандан чыхарырлар!

— Ермəнилəри, руслары өлдүрүрлəр!

— Шәһәрдә әскәрләрә күллә атырлар!

Дејиләнләрдә бә'зән чүз'и һәгигәт олса да, әсасән јалан, бөһтанлар баш алыб кедирди.

■

— «Әфлатун өлүб» — дедиләр. — Октај, Ағанәзәр јохдур! Бајрам, Фаиг, Заур, Саһиб, Исрафил, Сабир, Телман өлдүрүлүб!..

Он дәгигә кечмәмиш башга бир бәд хәбәрлә кәлдиләр.

— Исламдан, Рөвшәндән дә хәбәр јохдур...

— Дејирләр, Вәфадар да өлүб... Јусиф иткин дүшүб...

Чохуну да танымырдылар, гыраға чыхан, хәстәханаларда олан, өләнин саһибиндән, һәкимләрдән, башгаларындан ешидиб дејирдиләр.

Фәризә буналары ешитдикчә әти доғраныр, бәдәни тарыма чәкилирди. Истәмирди өләнләрин ичиндә Илһамын ады чәкилсин. Ахшамкы палтарын ичиндә иди. Үшүјүрдү. Сојуг этиндән кечиб илијинә ишләсә дә евә кетмирди. Илһамын јери көрүнәчәк... көзләјирди, Илһам кәлсин, гамәтли бојуну көрсүн, енсиз алнындан, кәдәрли көзләриндән өпсүн. «Мәним Илһамым, мәним чаным, һәјатым» — десин. Онда чанында долашан сојуг да, јухусуз чәкдији әзијјәтләр дә јадындан чыхачаг.

Бир-биринин ичиндә тикилмиш, алчаг, балача евләрин арасы илә доланыб сағ-сола дөнән күчәләрлә гачыб евә кетди. Һәјәтдә адам варды. Үзләри күлмүрдү, кәдәрли идиләр. Офелјанын сифәти бир аз да созалды.

— Гызым, кәлдин? — О кәлини тәк јох, оғлу илә көрмәк истәјирди.

— Ана, оғлун кәлмәди? — Ана кәлиндән, кәлин дә гајынанадан хош хәбәр көзләјирди...

— Јох, бала... О бу һөвсәләнин саһиби дејилди... — Сәси боғазында гајнады. — Ушағын башында бир иш вар ки, јубанды, кәлиб чыхмады. — Һисс етди еһтијатсызлыг едир. — Мәним оғлум өлмәјиб, о өлмәк үчүн доғулмајыб... иши вар,

јубанды... Дејирләр кечә чох адам өлүб, јаралананы лап чохдур. Чаванлар хәстәханалара јаралы дашыјыр. Илһам да онларла олачаг...

Кәлин сакит олсун дејә, ана буну өзүндән деди.

Фәризә хош сөз ешитмишди, ағзыны ачыб гајынанасына гулаг асырды.

— Ана, буну сән кимдән ешитдин?

— Билирәм елә олачагдыр... Ај гыз, Күлбәниз, бабандан бир хәбәр билмәдин?

Күлбәниз чијинләрини чәкиб долухсунду.

— Бәс бу киши һарада галды?

Рәсмијјә деди:

— Елхан Фаиглә кедиб, индичә тапыб кәтирәчәкләр.

Елхан, нә дә Фаиг о кечә јатмады. Кәзир, күлләләрин јағыш кими јағдығы јерләрә кирир, јаралананлара бахыр, өләнләри јохлајырдылар. Илһам јаралыларын, нә дә һәјатыны тәрк едиб ачыг һавада сојујанларын арасында јох иди. Хәстәханаја гачдылар, һәјәт адамла долмушду. Кими адамыны ахтарыр, кимиси тапдығы јаралысыны көрмәк истәјирди. Бир корпуса баш чәкдиләр, орада олмады. О бирисиндә дә дедиләр ки, јохдур.

Дајанмадылар, гаршыдакы корпуса кирәндә, дәһлизин башында һәким Елдары көрдүләр, һәким дә онлары көрмүшдү. Елханы танығырды, көзү үзүндә галды. Елхан чатан кими салам вермәји унудуб:

— Һәким, Илһам јохдур... — деди.

Һәмишә шад-хуррәм көрдүјү һәкимин чөһрәсини санки гара булуд алмышды. Сифәти ајазымады. Елхан бу күн бүтүн һәкимләри бу сифәтдә көрмүшдү, она көрә дә үрәјинә башга фикир кәлмәди.

Һәким ағыр-ағыр башыны јелләди.

— Алынмады, — деди, — чох чалышдым, јарасы ағыр иди, бир шеј алынмады.

Елханын рәнки гачыб бәнизи ағарды, башынын түкләриндә кизилти һисс етди.

— Һәким! — дили долашды, сөзү ағзында јарымчыг гал-

ды. — Сиз... сиз кимдән данышырсыныз?.. — Боғазы тыханыб һүлгуму көјнәди.

Фаиг илан чалан адамлар кими јериндә говрулду.

— Һәким, кимин јарасы ағыр иди? — һәјәчанла сорушду.

Һәким əлини Елханын чијнинә гојуб силкәләди.

— Сакит олун... сакит олун... — О дедијинә пешман олмады. Һәкимдир, тези, кечи сөзүнү демәли иди. — Кишисиниз, киши гејрәтли оғулларымыз кетди. Кедән бир Илһам дејил, һәм дә бу кәдәр тәкчә сизә нәсиб олмајыб. Чохлары бу күндәдир. Бүтүн һәкимләр кечә сәһәрә кими өлүмлә мүбаризә апарыб. Әлли, јүз дәфә мәғлуб олмушугса, беш јүз, мин дәфә галиб кәлмишик. Баша дүшүн, бир һәкимә он, он беш јаралы дүшүб! Ишығы сөндүрүбләр, аләт чатышмыр, дава-дәрман тапылмырды... Чырағын, шамын ишығында ишләмишик!

Һәкимин ики дәгигә дедији сөз, Елхан үчүн ики саата бәрабәр олду.

— Һәким, — һовлу-һовлу һәрәкәт етди. — Сиздән Илһамы сорушурам... Гардашым Илһамы! О, ахшамдан јохдур! Бәлкә ондан бир шеј билирсиз? Ачыг дејин...

— Билирәм... билирәм, Илһам јохдур, ону ахтарырсыныз... Ахтармајын... Ону даһа һеч һарада тапмајачагсыныз. — Һәким һәр күн, һәр саат, һәр дәгигә өлүмлә гаршылашыб, өлүмә гаршы мүбаризә апарса да, бу бир хошакәлмәз кәлмә дилинә кәләндә сусурду, демәли олса да чүр'әти чатмырды десин.

Елхан гәрибә бир анлашылмазлыг ичиндә:

— Нечә јә'ни ахтармајаг? Јохса?..

Фаиг һәкимин голуна кириб ону кәнара чәкмәк истәди.

— Һәким, мән Илһамын достујам, чәкинмәјин, нә билирсиниз мәнә дејин.

О, кетмәди.

— Гардашы сонра ешитмәјәчәк? — деди. — Гој инди билсин... Сөзү боғазында илишиб галды, ағзыны марчылдадыб

тамсынды, чәтинликлә: — Илһам да шәһидләрин бириси олду!.. — деди.

— Нә шәһид?.. — Санки Елханын ағыз-бурну әјилди. Чәнәси башлады әсмәјә. — Јохса Илһам өлүб?..

Бәд хәбәр Фаигин гулагларында сәсләнди.

— Илһам!.. Илһам!.. — Өзүнү әлә ала билмәди, көзләриндән јаш ахды.

— Һәким!!! — Елхан икиәлли башындан јапышыб гәшш етди, көјә үз тутуб: — Аллаһ, аллаһ!.. — деди. Дөнүб гана бојанмыш дивара сөјкәнди. — Нә үчүн? Нә иди онун күнаһы, белә тезликлә әлимиздән алдын?!

Һәким динмирди, сакитчә дајаныб бахырды. Гардашдыр, гардаш, гардаш үчүн хош күнүндә севинәчәк, бәд күнүндә ағлајачагдыр. Бачы ешидәчәк, ана биләчәкдир, сач јолуб, шивән гопарачаглар, арвады өзүнү үстүнә атыб үз чырачагдыр. Онларын сакитләшдирмәјә адам лазым олачагдыр. Ағласын, нөвбәсини баша вурсун...

Ағлајырдылар. Фаиг һөнкүрә-һөнкүрә дәһлизин о башына кедиб гајыдыр, Елхан дурдуғу јердә «аллаһ, аллаһ!» — дејә көјнәјирди.

Дәһлиздә дајанан, кечиб кедән бахырды, јахын дүшүб сәбәбини сорушан јох иди. Чүнки орадакылар да о дәрдли, онлар кими көз јашы ичиндә идиләр, һамы да бир-биринин дәрдини-кәдәрини сорушмадан билирди.

Һәким папирос чәкирди. Чәкди, көтүјүнү атыб гајытды. Елхан тохтамырды, ејни һәрәкәтлә чырпыныр, дүјүнләнмиш әлләрини бир-биринә сүртә-сүртә ағлајырды. Шәфалы әлини онун чијнинә гојду.

— Елхан, бәсдир, — деди. — Ағлама, ағламағын да һədди-һүдуду вар. Һәддини ашмағын өзү бир чинајәтдир. Гуртар... Әскәрләр јол-изи тутмамыш кет, гардашыны чыхарыб апар. Елханын һөнкүртүсү кәсди, әлинин архасы илә көзүнүн јашыны силиб башыны галдырды.

— Һарададыр? — Гәрибсәмишди, ағзындан сөз чыхчаг гәһәр боғду. — Гардаш! — дејиб јениндән үзүнү тутду.

— Бәсдир, — һәким, онун голуна кирди. — Көндәрмишәм өлүханаја, орададыр...

Өлүхананын һәјәтиндә чохлу адам варды. Машынлар танкларын алтдан, ағачларын ичиндән мејит јығыб кәтирир, хәстәханалардан өләнләри дашыјырдылар. Гапы ачыг иди, адамларын бири кирир, бири чыхырды. Һәрә өз адамыны ахтарырды; сон үмид јерләри бура иди.

Елханла Фанг ичәри кирдиләр. Јердә көһнә мејитләри узатмышдылар, тәзә өлүләр тахтларын үстә иди... Киминин башы дағылыб, киминин голу, гычы кәсилмишди. Әксәринин гарны чырылыб синәси парчаланмышды... Башы әзиләнләр, танкын алтда галанлар танынмырды... Көвдәли, гарагаш, гаракөз, гарабығ, долубәдән бир оғланын синәси ачыг иди, көбәкдән јухары бүтүн бәдәни күлләдән дешик-дешик олмушду... Елә бил автоматын күлләләринин һамысыны онун чанына долдурмушдулар.

Зәиф, солғун ишыгда әјилиб үзләринә бахдыгча адамы ваһимә басырды. Инсан чәкинмәдән өлүмә кедәндә вүгарыны итирмәдикдә, өләндә дә өз көзәллијини итирмир. Һамысы санки јатмышды, тәрпәтдин, дурачагдылар.

Башга бир јердә гоча киши... ики ушаг, нечә дә гадын варды. Гочаны гарысы, ушағы анасы, гадыны да евдә көрпә баласы көзләјирди.

Фанг Азәрбајчанын аб-һавалы гәдим Ведибасар торпағындан иди. Көчүб Алатаваја кәлмишдиләр. Илһам илә гоншу идиләр. Һәмишә күчәјә бир чыхыб, бир-биринә һәмдәм олуб «дост» — демишдиләр. Инди Фанг ону тојлу-дүјүнлү шадлыг мејданларында јох, өлүханада ахтарырды. Һәким демишди ки, тапшырмышам ајры гојсунлар. Дибдә, ишыг аз олан јердә ики мејит варды. Икиси дә ејни бојда, костјумда идиләр. Әли әсә-әсә бармагларыны сифәтиндә кәздирди. Быгы варды. Енли, галын быгы ипәк кими бар-

магларынын алтда јастыланды. Сачы алнына төкүлмүшдү. Әјилиб зәнлә үзүнә бахды... Фәризәнин тој күнүнүн сәһәри бағышладығы балача дәсмал һәмишә костјумунун дөш чибиндә олларды. Бахды. — дәсмал јериндә иди. Дәһшәт ону алды.

— Илһам! — Башыны тутуб өзүнү бајыра атды.

— Фаиг!.. Һәр шеј Елхана ајдын олду, Фаиг гардашынын мејитини тапыб. Онун архасынча чөлә чыхды. Көзү адамларын арасында ора-бура бахыб вурнухан Күлбәниздә галды. — О, гыз бура нијә кәлиб?

Фаиг дә о сәмтә дөнду.

— Күлбәниз дә кәлиб? — Көзү адамларын арасыны кәзди.

— Билдирмә, гој кетсин. — Чалышды өзүнү әлә алсын. — Көрәр өзүнү шәһид еләјәр, кетсин, сонра...

Гыз онлары көрмүшдү, көзүнү чәкмәдән матдым-матдым бахырды, ағыр-ағыр јахынлашды.

— Гардаш, Илһамдан бир хәбәр јохдур? — Чәкинә-чәкинә сорушду.

— Сән нијә кәлибсән?

Гыз өзүнү итирди. Гардашы өлүбдүр ки, өлүханада ону ахтарсын? Анасы ешидәр, Фәризә биләр, нә дејәрләр она? Чәкиниб сыхылды.

— Валлаһ, көрдүм чамаат бура кәлир, мән дә кәлдим... Илһамдан өтрү кәлмәмишәм ки...

— Сән кет евә... — Фаиг деди. — Јахшы дејил, сән бурада дурма, чых кет...

— Кедим? — Күлбәниз көзүнү дөјду. — Кедим нә дејим?

Елхан башыны галдырыб онун үзүнә бахмырды, бахмады да.

— Кет де ки, Илһамы кәтирирләр...

Күлбәнизин гаршысына чыхан илк адам Фәризә олду. Гыз гачырды, она чатанда дајанды, Күлбәниз хәбәрли ада-

ма охшајырды. Ејни јашда, ејни бојда, һәмкар идиләр. Лакин кәлин назик, инчә иди.

— Күлбәниз, нә хәбәрлә кәлдин? — Чәкинә-чәкинә сорушду.

— Кәтирирләр...

Ајдын олмады, Илһамы сағ кәтирирләр, јохса... Кәлин бу фикри өзүндән узаглашдырды:

— Јаралыдыр? Сон күнләр јухуму гарышыг салырдым, елә бу имиш...

Рәсмијјә гачараг кәлди.

— Илһам тапылды?

— Һә... — әлини узадыб кәлдији сәмти көстәрди. — Орададыр...

— Хәстәханададыр? — О тәрәфдә хәстәхана варды.

— Билмирәм... — Көзүнү дөјдү. — Елхан деди ки...

— Елханын өзү һаны бәс? — Гызын сәбри түкәнди.

Күлбәнизин донуг бахышы Фәризәни шүбһәләндирди.

— Күлбәниз, сәнә гурбан олум, нә билирсән де! — Өтәри севинчи јох олуб, һәјәчаны јениндән артды.

— Валлаһ, мән бир шеј билмирәм...

Рәсмијјә ачыглы гышгырды.

— Нә орададыр? Орада нә көрүбсән? Үрәјимизи једик, десәнә...

— Елханла Фаиғи көрдүм... Дедиләр кет де, Илһамы кәтиририк...

— Һарада көрдүн?

— Орда... өлүхананын габағында!..

Офелја јолун ортасында дајаныб гулагларыны шәкләмишди, ешитди.

— Нә?! — Бир нечә аддым ирәли атыб, — Илһам! — дејә гәшш етди.

Сәсә ичәридән Тофигә чыхды, гоншулар кәлдиләр. Артыг һәр шеј ајдын иди. Ана синә чырыб сач јолур, бачы, гоһумлар сорушмадан чырпыныб ағлајырдылар. Тофигә:

— Гардаш! — дејиб зил сәси илә гышгырды. — Илһам. кәл! — Гучағындан јерә салдығы көрпә билмәди нә етсин,

Ушаг үшүјүрдү, көзү анасында ајағынын бирини галдырыб о бирини гојду.

Сакит көрүнән Фәризә ода дөндү.

— Илһам!.. Нијә белә етдин, Илһам?! Дедим кетмә!.. Мәни ешитмәдин, кетдин!.. Дедин гајыдырам...

Ана башына әл атды, сачы әлинә кәлди.

— Баламын... мәни апарын баламын јанына!.. — һөкмлү бағырды. Дартыныб кетмәк истәди.

Ахышыб кәлән гонум-гоншу голундан јапышды, бурахмадылар.

— Офелја, — дедиләр. — Сакитләш...

— Балам кедиб... лај дивар, бир евин икиди, кичи оғлум кедиб! Мәним баламы әскәрләр өлдүрдү! Бурахын, мән онун јанына кедирәм!

Кимсә:

— Ким дејир өлдүрүбләр? Сағ-саламатдыр... — деди. — Кедибләр, индичә кәтирәчәкләр!

— Кәтирәчәкләр? Неҹә кәтирәчәкләр?!.. Ахы мәним балам кимә нејнәмишди, сағ-саламат евдән чыхсын, мејити үстүмә кәлсин?!

— Өзү кәләчәк... сакит ол, индичә сағ-саламат өзүнү кәтирәчәкләр... — Башга бир гоншу тәскинлик верди.

— Јох, үрәјимә даммышды, атылан күлләләрин бири мәним балама дәјмишди! Өлдүрүбләр!.. Мәним баламы өлдүрүбләр.

Гәдди әјилмиш Чобан киши јахынлашыб голундан јапышды.

— Ахы, ким деди, өлдүрүбләр? — Кишинин үрәјиндә шүбһә варды.

— Гыз!.. Гыз деди. — Күлбәнизи көстәрди. — О бојда гыз јалан дејир?.. Елханла Фаиг өлүханададырлар. Мән ушағам, анламырам өлүханада онларын нә иши вар? Өзү дә дејиб анама дејин, Илһамы кәтиририк! Орадан сағ адам кәтирирләр? Мәним јетим бөјүмүш, аталылардан сечилмәјән оғлуму санаторијадан, курортдан јох, өлүханадан кәтирирләр!..

Кәлин һушсузлуг ичәрисиндә иди. Бүтүн кечәни јатмамышды, бәд хәбәр олуб-галан һушуну да итириб ону сәрсәм етмишди. Бир јердә дура билмирди, дил чыхарыб илан кими мәләјирди.

— Илһам... е'тибарсыз, сән белә демишдин?! — Она да ајдын иди. Илһам өлуб, даһа көрмәјәчәк ону...

Нијә беләдир? Јанында олуб кәләчәјини билдијин адамы арзуламырсан, итирдијинин һәсрәтиндә галырсан, бирчә дәфә, тәк бирчә дәфә бојуну көрәсән. Буну һәсрәтли гәлбин ачысы тәләб едир. Јохдур... бир даһа көрәмәјәчәксән, она көрә дә фикриндән чыхмыр, көрмәк истәјирсән...

Илһам аилә үчүн, ана үчүн артыг әлчатмаз варлыг иди. Ана үчүн әзиз олан бу варлыг Фәризә үчүн дә үлвијјәтә чеврилмишди. Сағ иди, севинчинә севинирдиләр. Өлуб, онун өлүмү аиләјә кәдәр, гәм кәтирмишди.

Күмүшү булудлар шәһәрин үзәринә хәфиф бир пәрдә салмышды. Давам едән күлләләрин сәси јерин дамарыны силкәләјиб адамларын һәјәчаныны тарыма чәкирди. Чохларынын мејити саһибинә чатмырды. Әскәрләр, өләнин сајы аз олсун дејә, машынлара атыб арадан чыхарырдылар.

Илһамын мејити тапылмышды. Буна да шүкүр еләдиләр. Машын күчәнин башында көрүнәндә сәсләр кәсилди, һәрәкәтләр азалыб көзләр бир нөгтәјә дикилди. Бәдәнләр тарыма чәкилмиш, сифәтләр гәзәбдән әјилмишди. Гәрибәдир, хәбәр кәләндә өзләрини һәлак етмишдиләр, мејит кәлир, сакитлијә говушуб динмәдән бахырдылар.

Бағда гызынын гулағына сәмт әјилди.

— Бала, ајыбдыр, өзүнү ағыр апар, ушаглыг еләмә! — деди.

Фәризә долмушду, ачылды.

— Кәлинин бәј әри кәлир!.. — Үрәк ағрысы илә деди. — Кәлмир, кәтирирләр. — Ағламсынды.

— Гурбан олум, сән кәлинсән, демирәм ағлама, ағла, өзүнүн кәлин олдуғуну да јаддан чыхарма.

Ирадә арха тәрәфиндә дајанмышды. О да:

— Фәризә, сән аллаһ, тохта, — деди. — Сән сакитләшмәјәндә гајынанан, балдызларын да өзләрини өлдурур...

— Ағламырам... сусмушам, ағламырам...

Офелја ики гызынын арасында тарыма чәкилиб инамсыз көзләри илә машына бахырды.

Тофигә тез-тез дејирди:

— Аллаһ, сән јалана чыхарт!.. Каш ки, јалан олајды!

Күлбәниз:

— Гардаш, гурбан олум!.. Гардаш, мән өләјдим! — дејирди.

Рәсмијјә ағзыны тутуб ичәриси доғрана-доғрана көјнәјирди.

Бүтүн Алатава адамы: таныш-билиш, гоһум-гоншу, һаја дүшүб атышма сәсинә кәләнләр бурада иди. Бахырдылар. Торпағын, милләтин истиглалијјәти уғрунда шәһид оланы кәтирирдиләр.

Машын тәләсмирди, чала-чухура дүшә-дүшә өз гајдасында кәлирди. Интизарда олана елә кәлирди ки, тәкәрләр ирәли јох, кери һәрәкәт едир.

Гоншу Исмајыл киши ирәли дуруб көзүнү доландырды. Јени кәлмишди, ишдән һали иди. Офелјаја мүрачиәтлә:

— Гызым, — деди. — Ана үчүн баланын өлүмү ағыр олур. Баша дүшүрәм, өзүнү әлә ала билмирсән, чәтиндир. Чәтин олса да дөзмәлисән. Олан олуб. Сән гышгырыб һарај гопармагла өлән дирилмәјәчәк... Сакит ол, гој машыны гапынын ағзына версинләр.

Офелја динмәди, гәддини дүзәлдиб өзүнү сакит көстәрмәјә чалышды. Лакин машынын чатмасыны көзләјирди, чатмаг өзүнү тәкәрин габағына атды.

Төкүлүшүб һәрә бир тәрәфиндән јапышды.

— Офелја, дәлилик етмә!.. — дедиләр.

— Дәјмәјин, гојун оғлуму кәтирән машын мәним үстүмдән кечиб, мејити гапыја апарсын! — деди.

— Бачы... бачы! — дејән сүрүчү дә һәјәчанланмышды. О, ширин јухусуна һарам гатыб һәкимләри хәстәнин һарајына чатдырар, хејирхаһ ишләр үчүн сүканы һәрләјәрди.

Бә'зән дә белә олурду, евләрә өлү апарырды. Нә гәдәр севинчи олса, белә анларда дөнүб кәдәрә чевриләрди.

Ананы көтүрдүләр, машын балача дарвазанын ағзында дајанды.

Фәризәнин гәлбиндә көзәкөрүнмәз бир инамсызлыг варды. Баша дүшүрдү — машында мејит кәтирибләр. Инана билмирди ки, бу мәһз Илһамын мејити ола биләр. Илһам бу тезликлә өләр!.. Ахы о Илһамы варлығы үчүн севмишди, онунла биркә јашајачағына әмин олуб она кәлмишди. Фангин пәнчәрәнин габағында отуруб боғула-боғула ағладығыны көрәндә гәлбиндәки кизли инам да кетди. Фанг ағлајырды, Илһам өлүбдүр ки, ағлајыр... Гыз-кәлин ону сахламышды. Машынын гапысыны ачанда әлләриндән чыхды, јумруғу илә тәһнәни дөјәчләди.

— Кет!.. Бу гапыда дајанма, кет бурадан! — Гејри-иради бағырды.

— Ај гыз... ај гыз... — Бағда чатыб голундан јапышды.

— Истәмирәм бу гапыја мејит ендирилсин! — дејә кәлин бир даһа гышгырды.

Бахан ана, бачы, гыз, кәлин синә чырыб, сач јолдулар... Кишиләр ирәли дурду, чәназәни ендириб, јолун ортасына гојдулар...

Исмајыл киши деди:

— Хејир ишинки чалыб ојнамаг олдуғу кими шәринки дә будур, гој ағласынлар, үрәкләри бошалыб сакитләшәчәкләр.

Кимсә демишдир: «Билмәдән дүнјаја кәлирик, фикирләшмәдән јашајырыг, арзу илә өлүрүк». Илһамын да арзусу варды, арзусуну һәјата кечирмәмиш өлдү. Накам, чаван өлдү... Накамлығына, јохса чаван олдуғуна көрәми дилсиз-ағызсыз диварлар да, јер, көј дә ағлајырды... Шивән, гышгырыг, көјнәрти кәсмирди. Нисбәтән мөһкәм ирадәли адамларын да үрәји көврәлиб көзләри јашарды. Илһамын мејити гаршысында диз чөкмүшдүләр. «Илһам» — дејиб, бир кечәдә шәһид оланлар үчүн ағлајырдылар.

Фәризә јерә сәрилиб мејити гучагламышды. Бирдән сычрајыб галхды.

— Ачын, ачын бахым! — Кишиләрә үз тутду. — Илһам өлмәјиб... Илһам сағдыр, бу онун мејити дејил... ачын бахым!

— Кәлин... кәлин... — Исмајыл киши меһрибанлыгла башыны тәрпәтди... Мәсчиддә јујулуб, табута гојулуб!..

— Илһам өлмәјиб, о сағдыр...

— Гызым... гызым...

— Ачын... бахачағам!..

— Гызым, күнаһдыр...

— Күнаһа мән батачағам...

Офелја вај-шивәнин ичиндән кәлинин сәсини алды, гулагларыны шәкләјиб дурухду. Она да гәрибә көрүндү, баласы өлсүн, мејитини көзләри илә көрмәмиш, апарыб гәбирә гојсунлар.

Һәр ики әлини чәназәнин үстә кәтириб гамарлады.

— Мән дә көрмәк истәјирәм, ачын, — деди. — Нијә мәним балам белә тезликлә өлсүн?

Јахын дүшән олмады.

Исмајыл киши адамларын арасында дајанмышды. Көзләјирди ағлашма кәссин, кәсмәдијини көрүб јахын кәлди.

— Офелја... Офелја, — деди, — ағламағын да бир һәдди вар. Бу чүр дә олмаз ахы? Сән анасан, бир аз сакитләш, тохта, гој бунлар да сакит олсун. Чавандырлар... үрәкләри партлајар, нәфәсләри тәнтијиб өзләриндән кедәрләр. — Онун сөзүнә мәһәл гојан олмады. — Ај гызым... ај гызым... — Әлини Фәризәјә, Рәсмијјәјә сәмт узатды. — Ағлајырсыныз ағлајын да, даһа өзүнүзү нијә өлдүрүрсүнүз?!

Бу заман кәнарда дајаныб милләтин шивәнинә бахан ики нәфәр шәхс Исмајыл кишијә јахынлашыб онун голундан тутду. Даһа јашлы көрүнәни:

— Әмичан, — деди, — бир дәгигә олар?

— Бујурун, бујурун. — Киши һәр икисинин үзүнә бахды.

Јашлысы голуну бурахмадан:

— Әмичан, биз Халг Чәбһәсиндәник, — деди, — сәһәрин сојуғу ону да карыхдырмышды, бурнундан су ахырды, дәсмал чыхарыб силди. — Адамыныз ганы күнаһсыз ахыды-

4*

ланлардан олуб. Бу кечә шәһид олан бир сизин оғлунуз дејил, чохлары шәһид олуб!

— Сөзүнү де... сөзүнүн мәғзини де...

— Халгын тәләбини сизә чатдырырам. Милләт истәјир, шәһид олан оғлан вә гызларымызы бир јердә, бир гәбиристанлыгда дәфн едәк.

Оғланын кәлишинин сәбәби ајдынлашандан сонра Исмајыл киши:

— Оғлум, дүз фикирдир, — деди, — буну ким фикирләшибсә, ағыллы фикирдир. Белә лазымдыр. Анчаг, өлән мәним јахын адамым дејил, гоншумун оғлудур.

— Јахшы оғул бүтүн аталар үчүн өвладдыр. Дединиз, гоншунуздур?..

— Бәли, гоншумуз иди, һөрмәтимиз варды. Мән дә истәјәрәм белә бир оғул елин истәји илә, халгын әли илә дәфн едилсин. Анасына дејин, мән белә билирәм е'тираз етмәз, разы олар. Бир дә — дөнүб бармағы илә Елханы көстәрди. — О, гара лајка палтолу, башыачыг оғлан гардашыдыр, онунла данышын.

Халг Чәбһәсинин нүмајәндәләри Елхана јахынлашанда о да е'тираз етмәди, анчаг:

— Өләндән сонра бунун һарада басдырылмасынын бир әһәмијјәти вар? — дејә сорушду.

Нисбәтән јашлысы:

— Әлбәттә, торпаг бурда ја орда басдырылан үчүн бирдир, — деди, — лакин истәмирик шәһид олан оғулларымыз ади өлү кими беш-он адамын чијниндә гәбиристанлыға јолласын. Истәмирик күнаһсыз ганы ахыдылан милләт өвладлары бир-бириндән аралы дүшсүнләр. Бу кечә тәчавүзкарлыг күлләсинә раст кәләнләр бир күндә, бир вахтда өлүбләр, бир күндә дә дәфн олунуб, бир јердә јатмалыдырлар.

Елхан баша дүшүрдү: елә фикирләшибләр, елә олмасы да мәгсәдәујғундур. Лакин гәти чаваб верә билмәди. Анасы варды, евин бөјүјү иди.

— Анамла данышын, — деди. — Онун сөзү јахшыдыр, јәгин разы олар.

Ана тојда өзүнү бүрузә вердији кими вајда да верирди. Көрмүшдүләр ону, билирдиләр һансыдыр. Данышан оғлан бојланыб бахды, тез дә көзүнү чәкди. Анаја јахынлашмағы мүнасиб билмәјиб:

— Јахшы, — тәәссүфлә башыны тәрпәтди. — Кәрәк бизи бағышлајасыныз, белә бир вахтда сөзүмүзү дедик. Шәһидләрин аиләси илә данышмаг борчумуздур.

Илһам үчүн ағлајырдылар. Долмуш үрәкләр һеч чүр бошалмаг билмирди. Кишиләр вахтын чатдығыны билдириб чәназәни көтүрмәк истәјәндә һәмин ики нәфәр јениндән кәлдиләр. Инди башгасы илә јох, Офелја ханымла данышдылар. Ана билдирди ки, Хырдалан гәбиристанлығында оғлунун атасы јатыр, оглу да онунла гоша олмалыдыр. Нә етмәк оларды? Һәр шеј валидејнин разылығы илә олмалы иди. Ана разы дејилдисә, икинчи бир адамдан хаһиш етмәк артыг иди.

Вахт даралырды. Әскәрләр хәбәр тутачаг, кәлиб мејити апарачагдылар. Тәләсдиләр, кишиләр чәназәјә әл атанда, сәнкимиш үрәкләр јениндән һәрәкәтә кәлиб балача хутору титрәтди.

— Тохунмајын! — Фәризә голларыны ачыб мејити гучагларды. — Мәним Илһамым јатыб, тохунмајын, ојанар!..

Чобан кишинин гызына вердији Кәнчә халчасы һеч ачылмамышды, Илһамын бу күнүнә гисмәт олду; нахышлы халчанын арасында әбәди јухуја кетмишди. Офелја башда отурмушду, бир тәрәфдән дә о, синәсини габаға вериб:

— Гојмарам баламы апарасыныз? — дејирди.

Үч бачы, гардаш дағы көрмүш үч гызын үчү дә мејитин үстә сәрилди.

— Илһам... гардаш!... — дедиләр.

Бир күн, беш күн, он күн дә галсајды јенә «апармајын» — дејәчәкдиләр. Мејит ортада олдугча көврәлиб көз јашы ахыдачагдылар, еләә ки, торпаға кетди, торпағын сәринлији үрәкләри сакитләшдирәчәкди. Халчанын учундан јапышыб көтүрдүләр.

Мејити дар гапыдан чыхарыб јолун ортасына гојдуглары дәмир табута јахынлашдыранда орада Фәризәни көрдүләр, узанмышды. Чанындан әзиз билиб, алты ај гојнунда исиндији, одлу-аловлу мәһәббәтинә өз мәһәббәти илә чаваб вердији, гәлбинин дөјүнтүләринә гулаг аса-аса сәһәри ачдығы истәкли бир адамы, «әрим» — дејиб бој-бухунуна фәхр илә бахдығы, кәләчәк көрпәсинин атасы — Илһамы кедирди. Истәмәди ондан ајрылсын.

— Кәлин... кәлин... — дедиләр.

Мејит әлләриндә галмышды. Молла авазла охудуғу сурәни баша чатдырыб ашағы әјилди.

— Күнаһдыр, бала, чәназәдән чых.

— Күнаһдыр? Мән күнаһа батачағам!.. Мәни дә апарын. Мәни дә Илһамла гоша басдырын!

— Чанындан кечибсән?

— Чанымдан кечмишәм, Илһамдан јох! Илһам кедир, та о бу евә гајытмајачаг... Мән ону вермәјәчәјәм!..

Исмајыл киши она јахынлашды. Елә зәни етди кәлин ону ешидәчәкдир.

— Кәл көрүм. — Голундан тутуб өзүнә тәрәф чәкди. — Јубанырыг, галх.

Кәлинин дил-додағы гаралыб, алма көзләри солуб ичәри батмышды. Титрәјирди. Биләји кишинин әлиндә јалварды.

— Гурбан олум сәнә, Исмајыл әми, мәни Илһамдан ајырмајын!

— Гызым... — Молла сәсини узатды, — мејити бу чүр әлдә сахламаг күнаһдыр, көтүрүлдү кәрәк тез дә чәназәјә гојулсун, вахтында мәнзилә чатдырылсын. Инчидирик ону. руһу биздән инчијәр.

— Күнаһдыр? — гыраға чәкилди, — кәтирин бура гојун... бизи бирликдә апарын!

Бағда арвад Офелјаны тутмушду, горхурду јенә өзүнү јерә чырпар. Ону бурахыб гызына јахынлашды.

— Ајыб еләмирсән? — деди. — Кишиләр бахыр, дәдән көрүр, башына дөнүм, — ашағы әјилиб хысындан пычылдады, — тәзә кәлинсән, бахырлар, нә дејәрләр?

— Нә дејәчәкләр... Дејәчәкләр Фәризә дә Илһамла бирликдә гәбирә кетди.

— Башына дөнүм, ушаглыг еләмә, дур бу јана, гој кишиләр ишини көрсүн.

— Јох, ана, Илһамсыз ајаг атыб јерисәм, шикәст олум, ишыглы дүнјаја бахачагамса, кор олум... Истәмирәм онсуз јашајам!

Багданын көзү кәнарда дајаныб мат-мат бахан әриндә галды.

— А киши, — деди, — кәл гызына саһиб ол!

Чобан киши әлләри белиндә јахынлашыб гызынын биләјиндән тутду.

— Кәл бала, кәл көрүм... — Кәлини һәја пәрдәси алды. Белә бир вахтда һеч кимдән гысылыб чәкинмәдиј һалда атасы кәлчәк, үрәјиндә түгјан едән тәлатүм чәкилиб кетди, нискилли бир сәбир долду гәлбинә. Јавашча дикәлиб галхды. Атасындан араланыб кәнара чәкилди.

Иш тәләсик кедирди. Ана дөзә билмәди, һушу кедиб јерә јыхылды. Бачылар сач јолуб синә чырдылар. Фәризә кери дөнәндә Илһамы табутун ичиндә көрдү. Елә бил она дедиләр, апарырлар, гојма!

— Исмајыл әми!.. — Хырылтылы бағырды, өзүнү јерә атыб кишинин ајагларыны гучаглады. — Гурбан олум сәнә, Исмајыл әми, мәни Илһамдан ајырмајын!

— Гызым... гызым... — Исмајыл әми ону кәнарлашдырмаг истәди.

Кәлин һәр ики ајағындан бәрк-бәрк јапышмышды, бурахмады. — Исмајыл әми, балаларына гурбан олум, мәни дә апарын!

Гыз, кәлин ирәли дурду.

— Ај гыз, ај гыз... — дедиләр.

— Фәризә, Фәризә, өзүнү өлдүрмә...

Ирадә әлиндән јапышды.

— Фәризә, гурбан олум, Фәризә, өзүнү һәлак етмә... — деди.

Чәназәни беш-он киши чијнинә галдырды, јола дүзәлдиләр. Фәризә кетмәди, сусуб һејкәл кими галды. Ода дөнмүш көзләри јаваш-јаваш сөнмәјә башлады...

Гағајылар гыј вуруб һарај гопардылар... Алатавадан, инсан ахынынын башы үзәриндә мејит кедирди... Фәризә кедән ахына бахырды... Ахын узаглашыр, артыг көздән итмәкдә иди. О, һеч кимин көзләмәдији һалда голуну галдырыб кедәнин архасынча әл етди вә күлүмсәјиб додагы гачды.

— Илһам, көзлә мәни, үчүнә кими өзүмү сәнә јетирәчәјәм, — деди.

Дедији сөзү ешитдиләр, анчаг анламадылар нә үчүн беләдејир вә бу нә демәкдир. Чүнки һеч кимин буну ешидиб анламаға һеји галмамышды. Гәлбинин һөкмү Фәризәни күчәдән ајырыб ичәри салды. Кәлинин һәрәкәти һеч кими шүбһәләндирмәсә дә, Ирадәнин көзүндән јајынмады. Архасынча кетди.

Фәризә јатаг отағында ора-бура бахыб вурнухурду. Ирадәни көрүб инчик башыны ашағы салды.

— Сән нијә кәлдин? — деди.

— Кәләндә нә олар? — Шүбһәли нәзәрләрлә әтрафа бојланды. Отагда көрдүкләри шејләр иди. Еләә горхулу бир шеј көзүнә дәјмәди. Јорған-дөшәјин үстүнә гырмызы өртүк салынмышды, кәлин өртүјү чәкиб кәнара атды. Ил гара кәлмишди, күнләр гара кечирди, адамлар гара кејмишди. биналарын балконларындан, дирәкләрдән гара бајраглар асылмышды. Кәлинин отағы да гара кәлди, нијә дә өртүк гара јох, гырмызы олсун?!

Офелја өзүнә кәләндә гапыны бош көрдү. Адамлар чәкилиб кетмиш, јол-из бошалмышды.

Гәрибсизлик јер еләди. Башыны ашағы салыб ичин-ичин көјнәјиб ағлады. Јаныны кәсиб дурмуш гызлары да һөнкүрдү.

Сәнәм арвад башлады тәскинлик вермәјә:

— Бәлајды... бу аллаһдан кәлмиш бир бәлајды, — деди. — Кәлди, сечмә оғланларымызы әлимиздән алыб апарды... Тәк сәнин үрәјинә дағ чәкиб баланы апарды? Јох. Мәзаһиркилин радиосу харичи тутур, харичдән дејирләрмиш Бакыда бәрк инсан гырғыны олуб... Һәсәналы киши дејир јетмиш илдә мән белә бир гырғын көрмәмишдим. Аллаһдандыр, буну бәндә етмәјиб ки, аллаһын иззәти, әмри илә олубдур!

— Аллаһ... аллаһ дејиб ермәнини рус әскәринә гош, төк шәһәрин чанына, габағына чыханы, көзүнә көрүнәни тутсун күлләјә, јарымөмүр етсин?.. — Гапыдан чәназә галхандан сонра ананын көзүнүн јашы көзүндән јох, үрәјиндән ахырды. Ачы-ачы килејләнди. — Әр оғулларымыз кетди... Гочалар, јенијетмәләр, ушаглар күлләләнди... Јох, Сәнәм хала, бу аллаһдан дејил! Бәндә етди буну, гудурған бәндә! Гудуруб гој өз башына даш салсын, дидиб әтини јесин! Бу инсанлары нијә гырдырырды?!

Исмајыл киши гәбиристанлыға кетмәди, о бири отагда гочаларла отуруб сөһбәт едирди:

— Јетимә дејирләр кими минәрсән? Дејир, мәнә чөрәк верәни! Ермәниләр нефтимизи машынлара төкүб үзәримизә һүчум етмир?..

Әли киши деди:

— Ат һарынлајанда арпасыны кәсирләр, онда елә јумшалыр... Нефти вермәсинләр, газы бағласынлар, ишығы бурахмасынлар...

— Бу онларда олсајды чохдан етмишдиләр. Ирәванда. Гарабағда ермәниләр силаһланыблар, «Земља-земља» ракетләри олдуғуну һәтта мәркәзи телевизија өз дили илә дејир вә мәркәз көзәл билир ки, ермәниләр башдан-ајаға силаһлыдыр, өзләринин милли ордусуну јарадыб...

— Јүз әлли мин әлисилаһлы әскәри вар. — Бајрам киши

сөһбәтә гарышды. — Орада оланда ермәниләрин өзүндән ешитмишәм, о нәдир, Алиханјан ичад едирди е... һә, Лазер шүасы дејирләр, ондан да вар...

— Бир тәрәфдән дә елә һеј силаһланырлар. — Исмајыл киши сојумуш чајдан бир гуртум ичиб стәканы кәнара итәләди. — Анчаг бизим чамаатда олан ов түфәнкләрини дә јығырлар. Ирәванда нијә фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едиб, силаһлары јығмырлар? Һалалча торпағыны ермәни гулдурларындан горујанларын гол-ганадыны гырырлар. Гошун нәјә кәлиб? Бизи суслурсун, ермәниләр орада өз ишләрини көрсүн!

— Јухарыда бир Әлијевимиз варды, үстүнә вагонларла әризә кедирди. Онун орада олмасы ермәни көзү чыхарырды. Кишини сағ-саламат, тәгаүд ады илә орадан кәнарлашдырдылар, әвәзинә өз адамларыны јерләшдирдиләр. Бах, нә хәта кәлирсә, онлардан кәлир, — дејиб Бајрам киши киләјләнди.

Фәризә чәназә көтүрүләндән сонра сакитләшиб арадан чыхмышды. Офелја јан-јөрәсинә бахыб әтрафыны ахтарды. Ағлына кәлән фикирдән бәдәни учунмаға башлады: «Чаван гыз-кәлин чәтинә дүшәндә чыхыш јолуну өзүнә гәсд етмәкдә көрүр».

— Ај гыз!.. — Гызларынын үчү дә јаныны кәсиб дурмушдулар, бојунлары чијинләрдә гәриб-гәриб үзүнә бахдылар. Гоншунун гыз-кәлинләри дә орада иди. Өз кәлини, бир дә Ирадә көзүнә дәјмәди. Ирадәнин олмамасы арвадын үрәјинә сәринлик кәтирди. Билирди ки, белә вахт Ирадә кәлини тәк бурахыб евләринә кетмәз. Јенә архајынлаша билмәди. — Кәлин һаны? — дејә Күлбәниздән сорушду.

Тофигә јеничә ичәри баш чәкиб кәлмишди, башынын ишарәси илә гапыны көстәрди.

— Өз отағында. Ирадә илә отуруб, — деди.

— Отуруб?..

— Һә... Илһамын палтарыны... — Сөзүнүн далы кәлмәди, үзүнү тутду.

Бүтүн көзләр јерә дикилди. Елә бил Илһамын өлүмүнә

бу кѳзләр күнаһкар иди, она кѳрә дә дүз баха билмир, хәчаләт чәкирдиләр.

Ана әлини галдырды.

. — Ишиниз олмасын, — деди. — Гој ағласын, үрәји јаныглыдыр, кѳрпә јазыг олду... зарафат дејил, әр итириб!.. Оғул мәним балам идисә, онун башынын саһиби, чан-чијәриди, чанындан чан ајрылыб...

Гәбиристанлыға кедәнләр гајыдыб кәләндә кишиләр күчәјә чыхды. Арвадлар гапынын ағзына топлашдылар.

Фәризә балача пәнчәрәдән бахырды.

— Ирадә, — деди. — Кишиләр гајыдыб кәлди, кѳр чәназәни кәтирибләр?

Ирадә дејиләи сѳзүн фәргинә вармајыб сакитчә чыхды. Кишиләр күчәдә дѳврә вуруб дајанмышдылар, молла авазла Гур'ан охујурду. Бахды, јасин гуртарандан сонра адамлар «Аллаһ рәһмәт eләсин» — дејиб дағылышдылар. Гајытды. Ичәридән нефт гохусу кәлирди. Тәшвиш ичиндә күнч-бучаға бојланды. Фәризә кәтирдији чеһиз чырағы әлиндә күнчә гысылмышды.

— Ај гыз! — чатыб чырағы алды. Ағзы ачылмышды, күнчә гојуб дѳнәндә Фәризәнин әлиндә кибрит кѳрду. О һәјәчанлы һалда кибрити алышдырыб тез дә әтәјинә тутду. — Фәризә! — Гыз гышгырыб икиәлли оду гамарлады, кибрит овчунда сѳнду.

Фәризә чырағын нефтини үстүнә тѳкүб әтәјинә кими донуну исламышды. Ирадә дартыб кибрити онун әлиндән алды. Сәсә о бири евдән ахышыб кәлдиләр. Ишин нә јердә олдуғуну билчәк дәли кими бир-биринә дәјдиләр. Кими дејинир, кимиси чырпыныб «вајсеј» — дејирди:

— Евимиз аз јыхылыб, сән дә бир јандан јых...

— Дәлисән, адам да ѳзүнү јандырар?

— Гадан алым, Фәризә, нијә беләедирсән?

Рәсмијјә кәлинин әјниндән донуну дартыб чырды, чыхарыб гапынын архасына атды. Тофигә шкафдан халаты кѳтүрүб ону кејиндирди.

Фәризә башыашағы, сакитчә ортада дајаныб һеч кимин үзүнә бахмырды. Өз һөкмүнү өзү вермишди.

Анасы Бағда кәлди, чох ачыглы иди.

— Гызым, бу нә ојундур? Мәгсәдин халхын евинә јенидән вај-шивән салмагдыр? Адам да өзүнү јандырар? Јохса елә билирсән јанмаг асантдыр?!

— Хошдур... мәним үчүн хошдур!.. — Кәлин е'тинасыз чаваб верди. — Нијә кәлдиниз?

Офелија астанада көрүндү, бахышыны кәлининә дикмишди. Онун бу чүр гәриб көрүнүшү Офелијаны сарсытды.

— Бала, Фәризә, — бөјрүндә отурду, голуну бојнуна салыб үзүндән өпдү. — Сән мәним баламын јадикарысан, балам кедиб, сән галыбсан, сән мәнә бала ол!

— Ана, — әлиндән өпдү. — Мәни бағышла, мән Илһамсыз јашаја билмәрәм...

— Јашајачагсан... мәнә һәмдәм олуб јашајачагсан... Күл баламын гохусуну сәндән алачағам! Сән баламын нишанәсисән, сәнә бахыб овуначагыг.

— Илһамы... верин мәним Илһамымы! — Сәси һулгумунда көјнәјиб боғулду.

Ирадә онун әлини овчуна алыб бармагларыны овхалады. Бармаглары гызмамышды, һәлә дә буз кими иди.

— Фәризә, сән аллаһ тохта, — деди.

— Нијә сәс салыб бунлары бура төкдүн? — Башыны һәрләди, —һәдәрдир.

Бағданын кирдә сифәти алынды.

— Кедиб дәдәни бура кәтирим? — Ачыглы данышды. — Халхын дәрди аздыр, бир јандан да сән дәрд вер...

— Јох еј, кедәчәјәм... Мән Илһамын јанына кедәчәјәм, кетмәсәм бағышламаз, кеч дә олса кедәчәјәм!.. — дејә Фәризә сәрсәм кими диллә нди.

Һамы бир-биринин үзүнә бахды. Үзләр онсуз да кәдәрли иди, кәдәр даһа да артды.

һәлә дә орда-бурда атышма кедирди. Мејитләрин, јаралыларын сајы артырды. Әлиавтоматлы әскәрләр күчә вә мејданларда кәзир, евләрә кириб зоракылыг едир — пул, јемәк истәјирдиләр.

Дүнәндән евиндән чыхан, кечә нөвбәсиндә ишдә олан сәһәр евә тәләсдији заман јолдача кичкаһыны нишан алыб бејнини асфалтын ортасына совурурдулар. Бир гадын һәјәтдә ипә сәрдији палтары јығышдыраркән өлдүрүлүр, көрпә балалары јарычылпаг һалда јатагдан гачыб мејитин үстә дөшәнирләр...

Доггузунчу мәртәбәнин балконундан бахан гоча бир арвадын синәсинә тәсадүфән күллә санчылыр...

Ана көрпәсини бешикдән көтүрүб әмиздирмәк истәркән, атылан күллә шүшәни дешиб күрәјинә санчылыр. Көрпә сүд әвәзинә анасынын дөшүндән ган әмир...

Кечә шәһәрә сохулмуш хүсуси орду верилән әмри јеринә јетириб ишинин бир һиссәсини көрмүшдү. Еһтијатдан чағырылмыш сачлы-саггаллы әскәрләр јаваш-јаваш дағылышыб өзләрини ағачларын ичинә верди, орда-бурда сүфрә ачыб отурдулар. Јемәкләри бол иди, һәр шеј варды. Араг, чахыр, конјак да өз јериндә.

Сәлигәсиз, әл-үзләри чиркли, устләриндә ган ләкәси, јорғун, әзкин һалда ач гурд кими чөрәјә дарашдылар. Сурепин торбасы бошалыб јарыја енмишди. Ахшам Иван, Петров вә Ванја илә бошалтмышдылар. Инди дә онларла отурду. Петровда пиј варды, Ванја әт, колбаса көтүрмүшдү.

Иван чөрәк јејирди. Сурен сүздүјү стәканы она узатды.

— Ара... сән дә отурдун бир учдан басырсан, ал, јүз вур, иштаһан ачылсын, сүфрәдәкиләрин һамысындан јејә биләсән. — Күлдү. — Инчидин? Зарафат едирәм, инчимә, мән өлүм...

— Мәним иштаһым ачыгдыр. — Саллагбығ Иван стәканы алыб бурнуна тутду. — Бәһ, бәһ... нә јахшы әтри вар!.. Бундан ола билмәз!

— Ара, бу сән ичдијин чахыр дејил е... Ичкиләрин шаһы Ахтамар конјакыдыр е... Билирсән буну мәнә ким вериб? Јола чыханда танымадығым бир ермәни һарсы* јантама сохду. Деди буну ичиб түркләри күлләләјәрсән... Мән дә күлләләјиб ермәни һарсынын сөзүнү јеринә јетирәндән сонра ичирәм... ичәк ермәни милләтинин сағлығына... Ара, ич, е, мәним милләтимин сағлығыдыр!..

Иван көзләрини она зилләјиб:

— Сурен, сән түрк дедин... Нә түрк? Бура Азәрбајҹан дејил? — дејә сорушду.

— Ара, сән билмирсән, түрк, азәрбајҹанлы бир шејдир дә... Бунлар кечән һәфтә ермәниләри говуб Бакыдан чыхарыблар...

— Бәс о говуланлар һара кедибләр?

—Бизим Ерменистана... Русетә... —дишләрини бир-биринә сыхды. — Ихтијарымда ола һа, һамысыны күлләјә тутуб гырарам?

— Сән «гырарам» — дејә-дејә ахшамдан көзүнә көрүнәни вуруб өлдүрдүн ки!..

— Екстремистдирләр! Террорчу, адамөлдүрәндирләр!

Күллә сәсиндән ваһимәләнмиш сары, ахсаг бир ит чөрәк тохусуна јахынлашыб, көзү сүфрәдә гујруғуну булајырды. Сурен автоматыны галдырды, күллә ачылды, һејванын сәси дә чыхмады, габаг әлләри гатланыб синәси јерә кәлди.

Иван ағзында тикә сүст дајаныб, чәп-чәп итә бахды вә күлүмсәди.

— Бу да екстремист, террорчу иди? — Јарызарафат, јарыкерчәк сорушду.

— Һә... О да екстремист иди. — Зејтун ағачынын көвдәсини нишан алды, күллә бу тәрәфдән дәјиб о бири тәрәфдән чыхды. — Бах, бу да!.. Чијни үстдән автоматын лүләсини архаја дөндәриб бинаја сәмт беш-он патрон бошалтды. — Биналары да, дағ-дашы, јери-көјү дә екстремистдир!..

Иван да автоматыны көтүрдү.

---

* һарс — кәлин.

— Еләсә күлләләдик! — Ики дәфә әли тәтиҹә кәлди.

Һәр дәстәдә ермәни варды — Русиіада јашајан, Азәрбајчандан кедән, Ермәнистандан олан, чоху да өз ләһчәләриндә данышырдылар. Јахынлыгда севинч вә руһ јүксәклији илә бири бағырды.

— Заведданем*... бирини дә мәним сағлығыма куруллат!

Сурен онун сөзүнү јерә салмады, автоматыны галдырды. Иван әлини габаға верди.

— Бәсдир, Сурен, чөрәк јејирик, јејәк, сонра...

— Гырачағам... һамысыны күлләјә тутуб гырачағам!

— Көзүнә ким көрүнду, ону да?

— Һә, валлаһ. Анама сөз вермишәм. Бакыја ајағым дәјди, бир ермәнинин әвәзинә беш түрк күлләләјәчәјәм!

— А... сән анана сөз верибсән, адамлары күлләләјирсән, бәс мән? Мән һеч билмирдим бизи бура кәтирәчәкләр ки, кимәсә сөз верәјдим.

— Сөз верибсән... јадына сал. Тәјјарәдә мәнә дејибсән гаршыма чыханы күлләләјәчәјәм... Һәјә, валлаһ дедин...

— Һә? — Иванын гашлары чатылды, чалышды јадына салсын, сала билмәди. — Јадыма кәлмир, — деди.

Петров иштаһла донуз әтинин сојутмасыны јејирди.

— Ичмишдин, кефин саз иди, дедин, мән дә ешитдим. — Удгуна-удгуна деди. Иван башыны дөндәриб мат-мат онун үзүнә бахды.

— Һә?.. Ичмиш олмушам...

Сурен стәканыны онункуна тохундуруб күлүмсәди.

— Чалыш ки, бир дә дедијин сөзү јадындан чыхармајасан. Сәнин сағлығына...

— Јадыма дүшдү... Тәјјарәдә сән дедин кедирик Бакыја, орада ермәниләри, руслары өлдүрүбләр... Адамөлдүрәнләри күлләләјәк... онда демишәм... — Көзүнү бәрәлдиб марагла сорушду. — Адамөлдүрәнин силаһы олар, бунларда һеч балта, јаба да јохдур ки...

---

* Заведданем — гадан алым.

— Ара, беласи јахшыдыр да... Силаһлары, олар онлар да бизи өлдүрәр...

Петров данышыға әһәмијјәт вермәдән, тез-тез стәканыны галдырыб башына чәкирди. Ваніа аз јејиб, аз да ичәрди, Иванын долухсундуғуну көрүб стәканыны көтүрдү.

— Иван, сәнин сағлығына... — Ичмәди, әлиндә сахлады.

— Сағ ол, Иванушка! — Петров башына чәкди.

Сурен чибиндән папирос пачкасыны чыхарыб она узатды. Иван көзучу бахыб:

— Чәкмирәм, — деди.

— Мән өлүм, чәкәчәксән... мәним хәтримә чәкәчәксән!

— Мәчбур етмә. Дедин мәним хәтримә ич, ичдим... елә һеј ичирәм дә. — Гарныны тутду. — Бу гәдәр дә ичмәк олар?... Русунку чахырдыр. Конјакы верибсән дәмләнирәм көзүмә көрүнәнә атырам, «екстремистдир... террорчудур»— дејиб вурурам!.. Валлаһ сәнин о земљакын Бағдасар, ја Ваһан көзүмә көрүндү шаплајачагам!

— Ара, бирдән мән көрүндүм, мәнә дә атачагсан?

— Һә... сән дә көрүндүн, ганын кетди!

Әјниндәки палтарыны көстәрди.

— Сән әјнимдәки бу һәрби палтары сечә билмирсән?!

— Палтары сечирәм, ичиндәкини јох. Гарасан, елә билирәм сән дә күлләләнмәлисән.

— Ара, Иван, сән габаглар да белә олубсан?

— Јох. Сәнин бу конјакыны ичәндән сонра белә олмушам. Јарымчыг шүшәни галдырыб бахды. — Бунун нә күчлү кәрамәти вармыш?.. Ичмишәм, көзүмүн габағында адам өлүр, көрүрәм чанлы инсандыр, өләчәк, көмәк лазымдыр... Һәтта јердә сүрүнүр, истәјир арадан чыхсын, аман вермирәм...

— Валлаһ, белә дә лазымдыр. Сабаһкы күнүнү бу күн дүшүнмәдин, удузачагсан!

Петров сорушду:

— Сиз бунларла нијә савашырсыныз, јола кетмирсиниз?

— Ара, бу ермәни-түрк давасы дејил һа. Дин давасыдыр да. Биз онлары сусдурмасаг, онлар бизи сусдурачаглар... Ич, бәлкә бу дүнјанын аванд үзүнү көрә биләсән.

— Вазкен мәнә дејиб, — Иван деди. — Сизинкиләр Гарабағы истәјир, бунлар да вермир.

— Нә вермир? Онсуз да Гарабағ бизимдир дә...

Иван тәрс-тәрс онун үзүнә бахды.

— Сән Кубанда анадан олубсан. Гарабағ һарадан сәнин олду?

— Ара, Иванчан, мән ермәни дејиләм? Һарада анадан олдум, фәрги јохдур, Ермәнистан торпағы һаггында дүшүнмәлијәм. Стәканыны көзүнүн өнүнә кәтириб учадан деди. — Буну ичәк Ермәнистан торпағынын кәләчәјинин сағлығына!..

Кәнардан бунун сәсини ешитдиләр. Һәрә бир тәрәфдән:

— Һајастанын сағлығына! «Бөјүк Ермәнистан» торпағынын сағлығына!.. — дедиләр.

Иван сорушду:

— Суренчан, онлар да ермәнидир? Данышыглары тамам башга чүрдүр.

— Онлар шурдываз* ермәнидир, Азәрбајчандан гачанлардыр. Анчаг белә данышачаглар да. Ја аллаһ!.. дејиб ичди.

Иваны конјак тутмушду. Көзү онда, саллаг бығларыны чејнәди, тојугтәк башыны галдырыб көјә бахды.

— Ја аллаһ, — дејиб стәканы галдырды.

Суренин әлиндә әт тикәси варды, онун ағзына басды.

— Нуш олсун!..

— Ааа... боғулдум ки... — Чечәди. — Евин тикилсин сәнин, гој бир нәфәс алым да...

— Кәр дә... мән сәнә нечә гуллуг еләјирәм...

— Сағ ол, чох сағ ол!

Сурен нә исә көрмүшдү, көзүнү ашағыдан чәкмирди.

— Нәдир? — Иван да бахды. Ики адам бир-бириндән аралы онлара тәрәф кәлирди.

— Кәлирләр... — Башынын ишарәси илә көстәрди.

Иван көзләрини бәрәлдиб зәнлә бахды.

---

* Шурдываз — дилиндән дөнмүш.

— Әлләри бошдур, нәдән горхурсан?

— Ашырачағам... — Галхды — һәрәмизә бири... Архадакы тәнбәлдир, о Иван сәнин, зырнысы да мәним... кетди һә... — деди вә бармағы тәтијә кәлди. Ара вермәдән шаггылты ешидилди.

Ики чанлы инсан, үрәкләриндә севинчми, кәдәрми һараса тәләсирдиләр. Ејни вахтда, ејни јердә, сүст дајаныб кәрилдиләр, сағ-сола дөнмәјә мачал тапмамыш торпаға дүшдүләр. Ики киши, ики евин саһиби, ики кәлинин әри, нечә-нечә ушаг атасы, ики инсан өмрү баша чатды, һәјатдан ајрылыб әбәдилик көзләрини јумду...

Тәбләринә ујғун сәсләр ешидилди.

— Заведданем, јенә курлат!..

Әлли метр аралыда отурмуш, гарасач, саггаллы, солғун көзлү ермәни силкәләниб өзүнү өјдү.

— Ермәни оғлунун һүнәринә ичирик! — Деди вә бағырды. — Бура кәлин!.. — Шәхсән мән сүфрәми сизинлә бирләшдирәчәјәм!..

Сурен ортада кичәлә-кичәлә автоматыны чијнинә кечирән Иванын бојнуну гучаглајыб додағыны үзүнә тохундурду.

— Ора бах... сәни, мәни чағырырлар... гонаг еләмәк истәјирләр...

Иван папағыны кәлләсинә итәләјиб чәп-чәп бахды, сонра «баш үстә» мә'насында — һәрби гајдада әлини кичкаһына кәтириб нечә ил әввәл әскәрликдә оланда севиб әзбәрләдији бир әскәр маһнысыны учадан охумаға башлады. О, бәдәнчә о гәдәр көвдәли дејилди, лакин сәси галын, кур чыхырды. Сәси курлашдыгча ағзы әјилиб, узун саллаг бығы сағa кедирди.

Сурен, сигарети додағында, сол әли илә автоматынын лүләсиндән јапышды, бир-ики аддым атыб архадан Ивана чатды, сағ әлини онун сол чијнинә гојуб Иванын охудуғу маһнынын тәмасында аддымлады.

— Валлаһ, сәндән ола билмәз, — деди... Евә кедах, сәнинлә гардаш олачағам...

Иванын сәси кетдикчә сусуб назилди, ағзы еләчә әјри

галды. Јаваш-јаваш башы архаја ганрылды. Зејтунлуғун ичиндән кимсә апаратла онларын шәклини чәкирди. Истәди ону күлләјә тутсун, һалы өзүндә дејилди, башыны кизләтмәјә чалышды.

— Ааа... — Нәфәси бәс етдикчә вајылдады. — Шәклимизи чәкдиләр!

Сурен мүхбири көрчәк дөндү, өзүнү зејтунлуғун арасына верди. Ағачын далына кечиб автоматындакы патронлары мүхбирә тәрәф бошалтды. Мүхбирин сағ-солунда күлләләр выјылдады, ағачларын будағыны гырыб салды, көвдәсини парчалајараг кечиб торпаға санчылды.

Суренин шәклини чәкмишдиләр. Билирди хејирә чәкмәјибләр, нә вахтса зијаны олачагдыр. Атырды, вурмаг да истәмирди, нијә атыр, буну да билмирди.

Мүхбир әтрафында учушан күлләләрдән горхду, сәндәләјиб јериндә фырланды, гајыдыб кәлдији сәмтә гачмаг истәди.

— Бура кәл... бура кәл!.. — сәс ешитди, ону чағырырдылар.

Сәс кәлән сәмтә гачды. Бәрк горхмушду, төвшүјүрдү.

— Нә ишин вар орада? — Сифәтини гәм-кәдәр бүрүмүш киши голундан јапышыб хәндәјә салды.

— Мүһарибәдир ки! — Горху ичиндә кәлдији сәмтә бојланыб дөјүкдү. — Валлаһ, дүз-әмәлли мүһарибә шәраитиндәсиниз.

— Мүһарибәдә һәр ики тәрәфдә силаһ олурду, габаға дуруб киши кими атышырдын, ким гочагдыр галиб кәлирди. Инди исә вәзијјәт башга чүрдүр. Мәркәз хәбәрдарлыг етмәдән силаһсыз адамларын үзәринә гошун јеридиб!

Онун сөзү мүхбирә хош кәлмәди.

— Гошун нијә?

— Бәс бунлар нәдир? Мүһарибәдә орду бизим нефтлә фашистә галиб кәлди, инди ерменинин фитвасы илә түфәнки дөндәриб бизи гырыр!

Дејәсән мүхбир сәсјазма апаратынын дүјмәсини басмыш-

ды, динмирди. Әли габарлы гоча нефтчи она әһәмијјәт вермәдән деди:

— Јолдаш мүхбир, он икинчи әсрдә ермәниләр дүнјанын гул базарларында јахшы сәнәткар кими баһа гијмәтә сатыланда, мәним Низамим өзүнүн өлмәз «Хәмсә»сини јарадырды. Бәли, јурд харабалығындан бәллидир. Һәр бир халгын гәдимлијин онун мәдәнијјәтиндән бәлли олур.

— Сиз «Известија»ны, «Литературнаја газета»ны охујурсунуз? — Мүхбир голтуг чибиндән бир нечә гәзет чыхарыб она узатды. — Алын бахын...

Киши көзүнүн учу илә дә бахмады.

— О гәзетдән ермәни конјакынын гохусу кәлир! — деди.

— Гәзетдән кәлә биләр, анчаг мән Ирәвана кетмәмишәм, мәндән јох.

— Кедәчәксән. Халгын инамы итиб, бурада әлинә бир шеј кечмәјәчәк, ора кедәчәксән. «Ахтамар» конјакындан, «Аринберт» папиросундан јүкүнү тутуб евинә гајыдачагсан!

Мүхбир көзүнү гыјыб кишинин үзүнә бахырды. Бирдән бөјрүндән өтән күллә выјылтысына чашбаш һалда онунбунун үзүнә бахды, һисс етди ки, күллә боша кетмәди, кимәсә дәјди. Гочадан башга һамы дөјүкүрдү. Киши сусмушду, тәрпәнмирди. Гүввәсини топлајыб нәсә демәк истәјирди, сөзү ағзында галды. Додағындан ган сызыб, сүмүјү чыхмыш чәнәсиндән ашағы енди. Көзләри созалыб бөјрүүстә торпаға кәлди. Күллә гоча нефтчини дүнјадан ајырды. Мүхбир хәчаләтли адамлар кими башыны ашағы салды, көзү кишинин мејитиндә чәкинә-чәкинә бармағы илә сәсјазма апаратынын дүјмәсини басды.

Јашлы киши ашағы әјилди, гочанын ағара галмыш көзүнә сығал чәкиб гапады, голларыны гошалајыб бөјрүнә узатды, ајагларыны дүзәлтди.

— Ибраһим... — сәси һүлгүмүнда боғула-боғула деди: — мүһарибәнин чәтин анларында олдун, әсир дүшүб һәрби дүшәркәләрдә әзијјәт чәкдин, өлмәдин, сағ-саламат евинә гајытдын. Кәлән күндән дә пешәндә чалышырсан... Гоча

вахты тәчавүзкарларын күлләсн апарды сәни! Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин!

— Гәбрин нурла долсун! Руһун шәфа тапсын! — дедиләр.

Кечә јарыдан башлајан атышма һәлә дә кәсмирди. Ган ахыданлара гаршы нифрәт адамлары ичәри сала билмирди: Күчәләрә чыхыр, мејданчалара топлашыр, Мәркәзи Комитәнин габағына јығышырдылар. Һәр јанда һәјәчан варды. Вәзифә саһиби вәзифәсиндән чыхыр, депутат мандатындан имтина едир, партијачы билетини атырды.

Али Советдә нөвбәдәнкәнар сессија кедирди. Депутатлар гошунун ганунданкәнар шәһәрә дахил олмасынын Конститусијанын јүз он доггузунчу маддәсинин он дөрдүнчү бәндинә зидд олдуғуну билдирир вә гырх сәккиз саат әрзиндә онун шәһәрдән чыхарылмасыны тәләб едирдиләр. Абшеронда күтләви тә'тил башланмышды.

Елхан дәфндән сонра евдә дајанмады. Бабасы тапшырмышды партија билетини кәтирсин, билети чибинә гојуб хәстәханаја кетди.

Палаталарда сыхлыг олдуғу үчүн нисбәтән јүнкүл сајылан хәстәләри — әли, ајағы сынанлары дәһлизә чыхармышдылар. Әһмәд киши дә дәһлиздә јатырды. Ајағынын сынан һиссәсини кипсә гојуб сарымышдылар.

Елхан партија билетини бабасына верәрәк:

— Баба, ағрымырсан ки? — дејә гочанын һалыны хәбәр алды.

Киши көзүнү әлиндәки гоша вәрәгдән чәкиб һөвсәләсиз:

— Ағрымырам... ағрымырам... — деди.

— Раһатсанмы? — Билмирди нә дејиб, нә сорушсун. Фикри өзүндә дејилди. Тәләсирди ки, бабасы десин, дур кет.

— Башына дөнүм, бу күнү көрән адам да раһат ола биләр? Бу кечә сәһәрә кими јаралы дашыјыблар...

— Јаралананлар бунлардыр, бу корпуса кәтирдикләри-

дир, та јохдур, — дејә Елхан кишини сакитләшдирмәјә чалышды.

— Көрдүм... ахшам өз көзләримлә көрдүм чамааты нечә күлләләјирдиләр... Дедим, бала, адам өзүнүнкүнә күллә атыб бу чүр учдантутма гырмаз. Сөзүм она хош кәлмәди, резин дәјәнәклә мәни дөјдү, јыхылдым, ајағымын үстә чыхыб гычымы сындырды!

Елханын рәнки гаралмышды:

— Кетдиләр, — деди, тәскинлик вермәкдән, бабасыны тохтатмагдан башга әлиндән бир шеј кәлмирди.

Гоча үзүнү дөндәриб көзүчү шәһәрә сәмт олан пәнчәрәјә бахды.

— Бәс о нәдир, тез-тез күллә сәси ешидилир?

— Һеч елә-белә атырлар...

Әһмәд киши инанды.

Анчаг инанса да кечә көрдүјү һеч јадындан чыхмырды. Чыхмырды, она көрә ки, көзү илә көрдүјүнә инана билмирди. Ајағынын ағрысы азаланда сакитчә башыны јерә гојуб көзүнү тавана зилләјир, фикир ону апарырды. Тәдричән фикир јухуја чеврилирди.

Гоншу чарпајыда, ортајашлы, шишман бир киши јатырды. Сәһәрә јахын кәтирмишдиләр. Јанчағындан јараланыб, күллә әтини парчаламышды, ағзыүстә узатмышдылар. Гулаг асырды, гурчаланыб бөјрүүстә дөнмәк истәди, бачармады.

— Чаван оғлан, — деди, — гочаны алдатма, јашына көрә чох бәлалар көрмүш олар, горхан дејил, дүз даныш.

Әһмәд киши дөјүкүб дурухду.

— Нә олубдур ки? — тәәччүблә сорушду.

Киши деди:

— Шәһәрдә һәлә дә атырлар. Салјан казармасынын јанындан кечмәк олмур, вурурлар. Оланы де, сиздән габаг биз билирик, јараланан, өлән адамын хәбәри бура тез кәлиб чатыр.

— Һә, атышманы дејирсән? — Әһмәд киши тохтады. —

Сорушдум, демәди, елә билир билмирәм... кәлиб-кедән дејир, бала.

Киши көрүрдү ки, нәвәсинин сифәти тутгундур. Белә күндә кимин үзү күлүрдү? Фәргинә вармады.

— Илһамы гојма узаға кетсин, һеч проспектә дә чыхмасын.

— Јох, чыхмыр... — Кишијә јалан дедији үчүн хәчаләт чәкди.

— Демишдим јерими Илһама дејәрсән, билети о кәтирсин, ахы о да партијачыдыр...

— Та билет кәздирмәјәчәкдир...

— Һә, атды билети? — Сәбирсиз сорушду. — Ахы о чаван иди. Она көрә дејирдим бура кәлсин, сөзүм варды она!

— Чох чаванлар атды!

— Бу күн јох, сабаһ гој јаныма кәлсин, сөзүм вар она.

— Ахы Илһам... бир тәһәр олуб е... кәлә билмәз.

— Јохса о да јараланыб?

— Јох... јыхылыб, ајағыны чәкир...

— Сыныгчыја апарын, гој сыныгчы бахсын, ајағында чат олар...

— Апарачағам... апарачағам...

Елхан кедәндән сонра киши тәк галды. Һәмишә сол дөшү үстә, дүјмәли чибиндә кәздирдији билети әлиндә бәркбәрк сыхмышды. Ағыр-ағыр көзүнүн өнүнә кәтирди, бахыб тез дә көзү өнүндән чәкди.

Гоншусу Фәрәчин үзү она тәрәф иди, бахырды.

— Билетиндир? — дејә сорушду.

Әһмәд киши фикирли:

— Нә?.. Билети дејирсән? Һә, билетимдир...

— Мән битәрәф олмушам, инди дә битәрәфәм. Дејирләр һамы чырыб, апарыб тәһвил вериб...

Шишман данышығы ешитди.

— Кишинин билетини кәтирибләр? — јумру башыны узатмаг истәди, бојну о гәдәр көдәк иди ки, баш чијинлә-

риндән араланмады. — Сахлама, индијә кими нә вериб сәнә, бундан сонра да версин, ат кетсин! — деди.

— Атачағам... — сакит, чәкинә-чәкинә деди. — Мән дә атачағам!..

— Дејирләр Мәркәзи Комитәнин габағында адамлар билетини төкүб јандырыб...

Јахшы еләјиб јандырырлар. — Шишман һовлу-һовлу данышды. — Билетин бизә бәхш етдији сәадәт будур?

— Һә дә... һә дә, нә вериб бизә... Әһмәд киши мызылданды.

Чијнинин сүмүјү гырылмыш Шакир мүәллим бајагдан диниб бир кәлмә сөз демәмишди. Бир бөјрү үстә дүшүб галмышды. Санки мәгам көзләјирди. Көзләдији мәгам кәлиб чатды.

— Чибиндә билет кәздирән коммунистләр әмр едир, билетли коммунистләри күлләјә тутурлар! Коммунист коммунисти өлдүрүр, билетә һөрмәт гојмур, демәли һөрмәтдән дүшүб, һөрмәтдән дүшүбсә, кимә кәрәкдир?!

■

Әһмәд кишинин көзү гапыда иди. Кәлини, нәвәләри хәбәр тутуб јанына кәләчәкдиләр. Ахшам јенә Елхан кәлди. Астадан салам вериб кәтирдији хөрәји, мејвәни чыхарыб столун үстүнә гојду.

Киши хәстә оланда да јемәјиндән галмазды. Ач иди, сәһәрдән бир стәкан чај ичмишди. Мејвәјә јох, гапрылыб габдакы јемәјә бахараг дикәлиб отурду.

— Ушаглар нечәдир? — дејә сорушду.

— Јахшыдырлар...

— Һеч көрүнмүрләр?..

— Јол-из гарышыгдыр, өзүм гојмадым кәлсинләр...

Елхан кишинин јемәк истәдијини көрүб габын ағзыны ачды, чөрәк кәсиб гојду...

— Илһамын ајағыны сыныгчыја көстәрдиниз?

— Билмирәм... Иш јеринә кетмишдим, хәбәрим јохдур.

— Хәбәрин олмалыдыр. Илһамы ишә сатмаг олмаз.

Хөрәк һәмишәки әтри вермирди. Илк тикәдән көрду там да о там дејил. Бир нечә тикә јејәндән сонра додағыны бүзүб бурнуну гырышдырды.

— Буну ким бишириб?

— Мама бишириб. — Јалан данышды. — Нијә ки?

Агзыны тамсытды..

— Офелјанын хөрәјинин тамыны вермир...

— Мама деди апар, кәтирдим... Ким бишириб, ким габа гојуб, хәбәрим јохдур. Бәлкә гызлар һазырлајыб...

Хөрәк онларын очагында бишмәмишди, гоншудан кәлмишди. Көз јашы ахыдан гыз-кәлин бир стәкан чај да ичмәмишди: үрәкләр дәрдли, көзләр нәмли, үзләр кәдәр ичиндә иди. Боғазлар тыханмышды. Ким дуруб очаға газан асачагды?!

■

Зивәр нәнә Гарабағда јашајырды. Илһамын хәбәрини ешидиб кәлмишди. Ағлады, үрәјинин гәһәри тез кетди. Чох оғуллар, нәвәләр итирмишди, һәр өләндән өтрү ағламышды. Билирди, чох ағламагла кедән гајытмајыб. Илһам да гајытмајачаг. Мәтбәхдә стәканлара чај сүзүб кәтирди, дивар боју дүзүлүб отурмуш гыз-кәлинин, арвадларын габағына гојду. Ирадә галхыб стәканлары пајлашдырды. Зивәр нәнә гыз-кәлинә мүрачиәтлә:

— Гәнд салын, ширин еләјин, ағлајыбсыныз, ичин, үрәјиниз тохтасын, — деди.

Кәлин онун јанында отурмушду, башыны јухары галдырмырды.

Нәнә өз стәканына, онункуна гәнд салыб гарышдырды.

— Шәрбәтдир, ич, үрәјин тохтасын.

— Үрәјим тохтасын? — Бу сөз кәлинә гәрибә кәлди. — Бундан сонра үрәк тохтајачаг?

— Нејнәјәсән, даһа олан олду... Чырағымыз кечди, сән һа ағла, өзүнү һәлак ет, кедән кери гајытмајачаг!

— О гајытмаз, мән онун јанына кедәрәм, — дејиб галхды, үзүнү тутуб өз отағына гачды.

Ирадә дә архасынча кетмәк истәјәндә Зивәр нәнә:

— Көтүр буну, — чајы она узатды. — Дилә тут, бәлкә орада ичә...

Ирадә ичмәјәчәјини билсә дә стәканы алды.

— Ону нијә кәтирдин? — Фәризә гапынын сәсинә ганрылыб бахды. — Мән чај ичирәм?

Ирадә стәканы столун үстүнә гојду.

— Нәнән деди апар, ичмирсән, гој галсын.

Фәризә тәрс-тәрс онун үзүнә бахды.

— Нә үчүн архамча кәзирсән, күдүрсән мәни... Елә билирсән чырағы апарыб кизләтмәклә гуртарды, та нефт тапылмајачаг? Јох, Ирадә, Илһам әзијјәтсиз өлмәјиб, әзаб чәкиб, әзабла өлүб! О чәкдији әзабдан мән дә чәкмәлијәм!..

— Нә инадкарсан! Һеч инадындан дөнмүрсән, «өләчәјәм» — дејиб дурубсан! Кәнддә, шәһәрдә аз әри өлүб дул галан вар? Һәтта үч-дөрд ушағы оланлары танырам. Сакитчә ушагларыны бөјүдүрләр.

Кәлин башыны јелләди:

— Илһама гардаш дејирдин, нечә рәва билирсән, гардашын тәк сојуг торпагда јатсын, мән исти отагда бурланым...

— Истәјирәм тохтајасан, башында долашан о ағылсыз фикирләри чыхарыб атасан...

— Илһамы унудам, һә? Биләм ки, он илдән, ијирми илдән сонра унудачағам, јенә беш күн дә онсуз јашамајачағам!

— Унутма, сәнә ким дејир әрини унут. Үрәјиндә сахла. Гәбрини көтүрсүнләр, әтрафында күл-чичәк әк, ағач сал; һәр бајрамда... истәсән лап ајда бир дәфә зијарәтинә кет, јад ет. Онсуз кечирдијин күнләрин чәтинлијини дилинлә дејәрсән, руһу ешидәр, сәндән разы галар...

— Тутаг ки, лап ону етдим, һәр күн гәбринин үстә кетдим... Әли илә гарнына вурду. — Бәс бу? Илһамын баласы нечә олсун? Көз дағыдыр ахы... Мәнә көздағы олсун?!

Кәлин ушағы олдуғуну һеч кимә демәмишди.

— Ај гыз, ушағын вар? — Ирадәнин үзү күлду, ону башајаг сүзүб о јан-бу јанына бахды. — Доғрудан һа, дәјишмисән, ана олачагсан.

— Елә ана олачағыма јанырам да... Беш ајдан сонра бәхтәвәр олуб ушаг доғачағыдым... Дәдәсини севиндирәчәјдим...

— Севинән олмајачаг? Мән, Офелја хала, маман, гајнын, балдызларын...

— Севинәчәксиниз... Сизин севинчиниз ајры, Илһамынкы ајры иди...

— Нејнәјәсән, аллаһын мәсләһәти белә имиш, белә дә олду. Бир оғул доғарсан, адыны да Илһам гојарсан. Илһам әринә баха билмәдин, Илһам оғлуна бахарсан...

— Бахдым, бөјүјүб мәктәбә кетди. Аталы ушаглардан ешитмәсә дә, китабларда, «папа»ја, «ата»ја, «дәдә»јә раст кәләчәк. Билди ата дејилән бир шәхс вар, сорушачаг. Онда мән нә чаваб верим?

— Еее... сән дә көр нәјн фикирләширсән... Сорушар, нечә олуб, елә дә дејәрсән.

— Ирадә, мән бир саата дөзә билмирәм. Беш ај нечә отуруб көзләјим? Кимин јолуна баха-баха вахтымы кечирим?

— Шәһәрдәки евинизә кетмәзсән, Офелја халанын јанында галарсан, јахшы арвадлыр, онунла дарыхмазсан, кеткәл, көтүр-гојла күнүнү кечирәрсән...

— О мәни көрәр көз јашы ахыдар, мән дә она бахыб ағлајарам, күнүмүз ағламагла кечәр...

Ирадәнин дедикләри кәлини овудуб сакит етмирди. Өз дедијини дејирди. Гыз јарыннчик чыхды. Фәризә отагда тәк галды. О алты ајда илк дәфә иди тәк галыр, өзүнү тәнһа, кимсәсиз һисс едирди. Пәнчәрә өртүлмүшдү, ризәсини чәкиб тағлары ачды. Тој күнү чәкдирдикләри шәклин үстә гара

лент чәкилмишди, үзүндән көтүрдү. Илһам онунла гоша стол архасында отуруб бахырды. Көзү дүз көзләринә бахырды.

— Хошбәхтлији сән вердин мәнә, сән дә әлимдән алдын. — Һәмли кирпијиндән јаш дамчылары гопуб јанағы үзү ашағы дијирләнди.

Чох романлар охумушду, вәфасыз гадынлара нифрәт етдији гәдәр, вәфалылара рәғбәти варды. Һансы китабдаса охудуғу бир ше'р јадына дүшдү, дүшчәк дә дилинә кәлди. Көзүнү шәкилдән чәкмәдән додағы тәрпәнди.

Гоша јатағы сәндән сонра нејнәрәм?
Сәнсиз јатарамса корум олсун.
Сәнсиз тикә кәссәм, зәһәрә,
Су ичсәм гана дөнсүн.
Кимисә севиб әрә кетсәм,
Әр гојнуна кириб јатасы олсам,
Әр јох, илан олуб мәни чалсын!
Кәлин отағы гој табутум олсун!

— Илһам, о бир танры шаһиддир ки, тәк сәни севмишәм, сәнә «әрим» — демишәм, сәнин гојнуна кириб камымы сәндән алмышам... сәндән бәтнимә ушаг дүшүб... демишдим сәнә, хәбәрин варды. Ушағын олачағына севинирдин... Онда сән вардын, мәним үчүн дүнја да варды, сән кетдин, дүнја да сәнинлә кетди. Јохсан, кедибсән... Мәни тәк гојуб кедибсән! Валлаһ, бир күн дә сәнсиз јашаја билмәрәм! Истәмирәм... истәмирәм галыб сәнсиз јашајым!

Һәјәтдә һамы иш адамы иди, ахшамдан јатырдылар. Кечәјары олду, евләрин ишығы бир-бир сөнмәјә башлады. Бағда кечә јатмамышды, о да, Ирадә дә кетдиләр. Дарысгал дахмада јер азлыг еләјирди, она көрә рајондан кәләнин бир-икисини гоншу апарды. Ев адамдан сәнкиди.

Фәризә су кранынын башында дајанмышды, кәлмирди ки, јорған-дөшәји јерә дөшәјиб јатсынлар.

Зивәр нәнә кедиб голундан тутду.

— Башына дөнүм, сојугдур, сән донмадын бәс? — Ота-

гына кәтирди. — Дүнән кечә дә јатмајыбсан, јухусузсан. кет, јат. — Гапыны өртдү.

Фәризәни алты ај әввәл бу чүр кәтириб кәлин отағына салмышдылар. Сонра да гапы ачылыб Илһам ичәри кирмишди. Көзү гапыда галды, ачан јох иди. Дивардакы мисмардан Илһамын көјнәји асылмышды. Кедиб көтүрдү, бахды, сонра үзүнә тутуб гохусуну алды. Илһамын әтри кәлирди. Гәһәр боғазында гајнады, үзүнә басыб:

— Илһам!.. — Илһам!.. — деди. — Нијә кетдин?.. Мәни тәк гојуб һара кетдин?!

Зивәр нәнә Күлбәнизи јериндән галдырды.

— Бурада јатма, — деди. Кет кәлинин јанында јат, тәкдир.

Дөшәкләри дөшәмәјә салыб бир-биринин јанында ики-үч нәфәр бир јорғаны үстүнә чәкмишди. Һүзр јери иди, адам чох олдуғу үчүн чарпајылары чыхармышдылар. Белә вахт јатмајан да олурду. Кечән кечә сәһәри көзүачыг ачмышдылар. Јорғунлуг, јухусузлуг јормушду онлары.

Күлбәниз галхыб кетди. Ичәри кирәндә кәлини күнчдә үзү дивара дајанмыш көрдү.

— Фәризә, јатмајыбсан?

Кәлин чаваб вермәди.

— Сән аллаһ јыхыл јат, гој мамакил дә јатсын. — Јастығы көтүрүб јерләри ачмаг истәди.

— Ачма!.. — Кәлин һиккәли бағырды.

— Јатмајачагсан? — Күлбәниз дурухду.

— Илһамсыз бу јер ачылмајачаг!

Гыз гәдди әјилмиш вәзијјәтдә гурујуб галды.

— Нә дејирәм ки... — Дикәлиб пәнчәрәјә сәмт кетди.— Буну нијә өртмүрсән? Чөлүн сојуғу ичәри долур...

— Бағлама, гој галсын...

— Сојугда јатачагсан?

— Илһам сојугда јатыб, мән дә сојугда јатачағам...

— Ај гыз, хәстәләнәрсән, сән дә өләрсән!

— Өлүм... гој мән дә өлүм!

Күлбәниз гапыны ачыб башыны о бири отаға узатды.

— Аj мама!..

Јатмамышдылар, сәс ешитчәк ана, нәнә, бачылар — кими кечә палтарында, кимиси халатда ичәри долдулар... Һәрә бир тәрәфдән башладылар кәлинә өјүд-нәсиһәт вермәјә...

Күчә вә мејданлара топлашан адамларын сајы кетдикчә артырды. Шәһәрин чамаат сых олан јерләриндә тез-тез рупорлар илә е'ланлар верир, адамлары өлүмдән чәкиндирмәк үчүн хәбәрдарлыг едирдиләр.

Гара кејиниб, гара өрпәк өртмүш, әлләриндә гара бајраг тутмуш гадынлар Исмаилијјә бинасынын габағына јығылмышдылар, јүрүшә чыхачагдылар. Атәши дајандырыб ордунун шәһәрдән чыхарылмасыны тәләб едирдиләр.

Комендант тез-тез е'лан едирди ки, шәһәрдә фөвгәл'адә вәзијјәтдир, јүрүшә ичазә верилмир, экс һалда атәш ачылачагдыр!

Сәсләр!.. Ганлы, хаталы, мәрһәмәтли сәсләр бир-биринә гарышмышды. Дајанмадылар, һеч бир һәрбә-горхуја бахмадылар. Беш ана, дүнәнин, бу күнүн, сабаһын анасы, үрәјин ачы гәзәб, нифрәтлә сәс далғасы ирәли кедирдиләр. Архаларынча милләтин пәришан, сачлары дағылмыш, дәрдли аналары, көзләриндә јаш, дилләриндә ачы налә јеријирдиләр...

Аналар јүрүш едирдиләр! Матәм јүрүшү!.. Бу јүрүш јетмиш ил әввәл едилмишди, бир дә инди едилирди. Азнефт мејданы... Саһил багы... Гагајыларын һарајы алтда гара бајраглар тахылмыш күчәләри өтүб кечдиләр. Ијирмиалтылар бағына чатанда, әлисилаһлы әскәрләр онларын јолуну кәсди. Түфәнкләри һазыр вәзијјәтә кәтириб үзәрләринә тушладылар вә сакит дајаныб донуг көзләрини милләрлә од сачан көзләрә дикдиләр.

Аналар өлүмлә гаршылашмышдылар. Кери дөнүб дағылышмаг, өлүмә фитва вермәк кими бир шеј иди, ирәли кетмәли идиләр!

Әскәрләр сусмушду. Јухарыдан әмр көзләјирдиләр. Бир сәрсәмин бир кәлмә әмри илә тәтикләр чәкиләчәк, луләләрдән күлләләр чыхачаг, нечә-нечә ана синәси парчаланыб асфалта сәриләчәкди...

— Ирәли!!! — Ханым ананын бағыртысындан һәрәкәтә кәлдиләр. Дүз әскәр түфәнкләринин үзәринә јеридиләр. Одлу, дилганмаз силаһ ана гәзәбиндән, ана нифрәтиндән сусталыб башыны ашағы салды. Аналар ирәли јериди. Кедирдиләр... Анлашылмазлыг кирдабына дүшмүшдүләр. Гәрибә бир инстинкт онлары һараса чәкиб апарырды...

Мәркәзи радио вә телевизија илә Бакыја гара јахмасы баш алыб кедирди. Баш катибин телевизија илә сөјләдији бәјанатын мәтнини ермәниләр Азәрбајчан дилиндә лентә алыб бүтүн дүнјада олан азәрбајчанлылара ешитдирмәјә чалышырдылар. Сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәји бачармајан, чүмләни гурашдырыб дејә билмәјән, чәтин кәлмәләри һечалаја-һечалаја охујан ермәни диктору тез-тез радио далғаларында сәсләнирди.

Азәрбајчан халгынын өз көзәл дили, дилинин сәлис данышан оғул-гызлары дәрд-гәм ичәрисиндә галыб, өз дилини даныша билмәјән ермәни, халгын башына кәлән фәлакәти дүнјаја чатдырырды.

Ахшам күн дөнәндән сонра почт мәнтәгәләринә дүнјанын һәр јериндән телеграмлар дахил олмаға башлады. Әксәриндә өләнләрин аиләсинә башсағлығы верилир, матәм күнүндә милләтә сәбир, ирадә мөһкәмлији, тәмкинли олмаг төвсијә едилирди. Өз характерләринә, тәбиәт вә арзуларына ујғун, әчајиб чүмләләрлә јазылмыш ијрәнч бир телеграм да ермәни гадынларындан кәлмишди:

«Сизи матәм күнү мүнасибәтилә тәбрик едир, сизә бундан сонра да ағыр матәмли күнләр арзу едирик. Сизин аллаһ сизин һамынызы мәһв едәчәкдир».

Бу бир милләтин, ермәни милләтинин аналарынын үрәјиндән кәлән сөз иди вә онлар һәмин телеграм илә өз мә'нәви тәрбијә вә гајәләринин чиркинлијини бир даһа сүбута јетирдиләр.

Дәниздә вәзијјәт кәркин иди. Гошунлар Бакыја кирдији вахт «Сабит Оручов» кәмисиндән һаваја радиограм верилди:

· *«Азәрбајчан Республикасынын суверенлији вә вәтәндашларын конститусија һүгуглары кобудчасына позуларaг шәһәрә орду јеридилиб».*

Радиограмы тутан кәмиләр бүтүн дүнјаја билдирдиләр:

«Суверен Азәрбајчана һүчум етмишләр: күчәләр, мејданлар мејитлә долудур, адамлары шил-күт еләјирләр. Хаһиш едирик Азәрбајчан халгына көмәк әлинизи узадасыныз».

Хәзәр дәнизиндә үзән кәмиләр истигамәти дәјишиб көрфәзә ахышдылар. Шыхдан Зығ лиманына кими узанан көрпүләрә јан алыб дајандылар.

Радиограм илә јени бир мә'лумат верилди:

«Ики һәрби кәми сәфәрә чыхачаг... онларын јолу кәсилмәли вә һәрәкәт етмәләринә имкан верилмәмәлидир».

Дәниздән шәһәрә һүчум көзләнилирди. Көрпүләрдәки кәмиләр бухтаја јахынлашды, бир-бириндән, јүз-јүз әлли метр аралы лөвбәр салыб дајандылар вә он беш дәгигәдән бир, ики дәгигә давам едән һәјәчан фити верилди. Кәмиләр дә өз е'тираз сәсини учалтмышды.

Дәниздән тәһлүкә көзләнилирди. Бир аздан Наркин адасы сәмтдән ики һәрби кәми көрүндү вә һеч бир манеәјә раст кәлмәдән көрфәзә кирди. Бир-бириндән аралы дајаныб, хәбәрдарлыг етмәдән «Нефтгаз—63» кәмисини атәшә тутдулар. Кәминин кајуталары, порту, көјәртәси зәдәләнди, сукан

дағылыб сырадан чыхды. Һәрби кәмиләрин атәш сәсинә катерләр фәаллашды. «Актау» једәк кәмисини һәр тәрәфдән мүһасирәјә алыб сыхышдырдылар. Једәк кәмиси тәһлүкәли вәзијјәтдә галмышды. Буну көрән «Нефтгаз—16» кәмиси ирәли атылды, һәрби катерлә онун арасына кирди. Лакин кәнардан ону да атәшә тутдулар, архасы ачылыб анбарына су долду, дөнүб кери һәрәкәт етмәли олду. Өн тәрәфдән катерләр гаршысыны кәсдиләр. «Нефтгаз—18» сүр'әти артырыб габагда олан катерә һүчум етди. Фикри варды, таран дөјүшүнә кирсин. Һәр ики катер иши белә көрәндә узаглашыб арадан чыхдылар, кәнарда дајаныб атәш ачмаға башладылар.

«Ширван—2» кран кәмисинин һеј'әти һәрбчиләрлә дил тапыб диалога кирдиләр. Мәгсәдләри кәмиләрә бахмаг иди. Кәминин бириндә мејитләрин, дикәриндә әсир едиләнләрин олмасындан шүбһәләнирдиләр. Һәрбчиләр е'тираз едиб онлары инандырмаға чалышдылар ки, горудуглары ики кәмидә забит аиләләри вар, Маһачгалаја көндәрирләр. Ајдын дејилди, забит аиләләридирсә, нә үчүн сәрнишин кәмиләриндә јох, һәрби кәмидә кетсинләр вә нә үчүн һәр ики кәмини һәрби катерләр мүшајиәт етсин?..

Кәми дөјүшү давам едирди. Һәрбчиләрин күлләләринә ҹаваб олараг арасы кәсмәјән фит сәсләри көјә учалыр, гартал учушундан да јүксәкләрдә ешидилирди.

Һүркмүш гағајылар шаһә галхмышды. Дәнизлән хоша кәлмәз, ешитмәдикләри бир курулту ешитмишдиләр. Суса билмирдиләр: һавада сүзүб чырпыныр, дәниздән күсүб өзләрини саһилә атырдылар.

Јер алтында тәканын олачағыны, зәлзәлә баш верәчәјини әввәлчәдән илан, сичан, көстәнәк, сохулчан билдији кими, һәрбчиләрин аиләләринә дә јанварын он једдисиндә әјан олмушду ки, ијирмисиндә шәһәрә гошун кириб адамлары атәшә тутачаг. Һәрби һиссәләрдә Бакыда алтмыш мин силаһлы дөјүшчүнүн олмасы шајиәси, забит аиләләринин күтләви сурәтдә Бакыдан чыхарылмасыны сүр'әтләндирди. Аеропорт забит аиләси илә долу иди. Тәјјарәләрин сајыны

артырмышдылар. Ара вермәдән долу тәҹҹарәләр көјә галхыр, бошалыб кери гајыдырды. Һамысы да Москваја учурдулар. Әлверишли чыхыш јолу тапмышдылар, чатан кими һамыны евлә, пулла тә'мин едәҹәкдиләр.

Гачгынлар һаггында мә'лумат верилмәсиндә ермәниләрин москвалы һавадарлардан даһа сәриштәли һәрәкәти күнаһларынын батил олмасына зәмин јарадыр вә Гарабағ мәсәләсинин хејирләринә һәлл олунмасына әминлик һасил едирди.

Јанварын ијирми икиси матәм күнү иди. Дағүстү паркда онларла гәбир газылмыш, даш, гум кәтирилмиш, мәзар шамлары тикилмишди.

Күчәләрдә әлиси лаһлы, резин дәјәнәкли әскәрләр, курсантлар долашырды. Адамларла көз-көзә кәләндә бир-биринә достла мүдафиәчи кими јох, дүшмән кими бахырдылар. Һәр бир чаван, гәлбиндә кин, үрәјиндә гәзәб, јумруғу дүјүнләнмиш өтүрдү.

Сабаһ сакитлик олачағы көзләнилирди. Истиглалиј јәт уғрунда шәһид оланлар дәфн едиләҹәкди. Илһамы да кәтирәҹәкдиләр. Ахшамдан бир машын адам Хырдалана кетди ки, сәһәрә кәтириб чатдырсынлар.

Илһамы кәтирәҹәкләрини Фәризә биләндә үрәји учунду.

— Илһамы евә кәтириб бурадан апарачаглар? — Рәсмијјәдән сорушду.

— Һә. Мамам, Елхан деди гој елә олсун...

Сөһбәт Рәсмијјәнин јанында олмушду. Үч нәфәр кәлиб тәкрарән хаһиш етмишди ки, Илһамы Шәһидләр хијабанында дәфн етсинләр. Офелја разылыг вермишди.

— Гојарлар бир дә Илһамы көрүм?

Гыз тутулду.

— Валлаһ, мамам сәнә көрә истәмирди мејит бир дә бу гапыја кәлсин, биз әл чәкмәдик. Мадам ки, гојдуглары јердә галмады, нараһат олду, гој гапыја кәлиб бурадан кетсин, дедик.

— Демәли доғрудан кәләчәк?..

— Һә дә, елә данышдылар...

— Сәһәр нә вахт кәтирәчәкләр? — Кәлиндә гејри-ихтијари бир севинч пејда олду.

— Ичазә вәрәги јохдур, индидән кетдиләр, Хырдаланда галачаглар, тездән чыхарыб, једдидә бурда олачаглар.

— Саат једдидә! Саат једдидә Илһам бурада олачаг... Тәк галмаг истәмир, мәндән өтрү кәлир... кәлир мәни дә апарсын!..

— Һәлә кечә кечмәмиш, сәһәр ачылмамыш сән јенә башладын?..

Дүнәндән ана, нәнә, гајынана өјүд-нәсиһәт верирди. Кәлин овунмаг билмирди.

Евдә нефти кизләтмишдиләр, мәтбәхдә чәнкәл-бычаг гојмамышдылар. Ишыг јерләри бәркидилмишди. Ип-кәндири јығышдырыб дамын үстә атмышдылар. Көрүрдүләр кирәләнир, көздән гојмурдулар.

Ишыглар јанды, күнч-бучаг гаранлыглашды. Фәризә хәлвәтә салыб һәјәтә чыхды, башына атдығы јајлығы күндүздән нишанладығы дамын ағачына кечириб бир учуну бәркитди, илкәји боғазына саланда Офелја көрдү. Елә бил арвада дедиләр чых, бирчә дәгигә јубансан кәлинини көрмәјәчәксән.

— Вахсеј!.. — чатыб гучаглады, јајлығы әлиндән алды. — Етмә, мәнә јазығын кәлсин, чаван өмрүнә гәсд етмә!..

— Ана, гурбан олум, бурах мәни! — Әлиндә чырпынды. — Мәнидән ишин олмасын, гој өз башымын чарәсини өзүм гылым...

— Гызым, гојмарам... балам, гојмарам сән өзүнү өлдүрәсән!

Сәсә евдән чыхдылар. Кәлини Офелјанын гучағында чырпынан көрүб һәрә бир тәрәфдән төкүлүшдү.

— Нә олуб? Кәлинә нә олду? — дејә сорушдулар.

— Һеч нә... һеч бир шеј јохдур. — Демәди, истәмәди кәлини утандырсын. — Кедин... Нәјә чыхдыныз, сиз кедин евә, кәлирик...

Фәризәни евә кәтирдиләр. Билирдиләр нә исә олуб, дивар боју дајаныб күнаһкар адамлар кими, көзләрини кәлиндән чәкмирдиләр. Офелја ортада һәрләниб гызларынын гаршысында дајанды.

— Көзүнүзү ачын, көзүмүн ичинә дүрүст бахын, бу кәлинә бир шеј олса, анд олсун аллаһа, икинизин дә сачыны кәсәчәјәм! Өлүбсүнүз? Бәлкә бу ушаглыг еләјиб, өзүнү дағдан атачаг, көзүнүзүн јумачагсыныз? Һарада батмышдыныз? Демәмишәм кәлиндән көз-гулаг олун?!

— Ана, онлары данлама, нә гәдәр күдсәләр, хејири јохдур, бир күн, ики күн сәнә гонағам, кедәчәјәм...

Сәһәр Ирадә Офелјаны да, гызлары да муштулугламышды. Ахшам ешитдијини онлара демишди. Гәлбләрини көјнәдән кәдәрдә севинч нишанәси варды. Офелја:

— Гызым, ахы балан вар, — деди, — мәним Илһамымы аллаһ әлимдән алды, бары сән гал јаша, онун бирчә јадикарыны да јашат!

Фәризә утанды, башыны кәнара дөндәриб, өзүнү билмәмәзлијә вурду.

— Илһамсыз дүнја мәним үчүн һечдир, һечликдә мән јашаја билмәрәм, — деди.

Зивәр нәнә әлиндә долу стәкан кәлди. Арвад дүнја көрмүшдү, чох ағламагла иши олмазды. Онунку ев адамына көз гојмаг иди: Ким чөрәк једи, ким јемәди... Билирди ки, белә һалларда боғаздан тикә кетмир. Ач галыр, сонра да хәстәлик тапырдылар.

— Ај балам, бу кәлин ики күндүр агзына су да вурмајыб, демирсиниз мә'дәси корланар? — Стәканы Офелјаја узатды. Шәрбәтдир, буну она дадыздыр.

Офелја стәканы алыб әрклә онун ағзына јахынлашдырды.

— Бунчығазы ич...

Ичмәди, әлинин архасы илә кәнар етди.

— Үрәјим истәмир, о јана чәк.

— Гыз... гыз, өләрсән! — Һиккәли күкрәди. — Өлүб мәним евими јыхарсан, ич!

Фәризә үзүнү дивара дөндәриб икиәлли көзләрини гапады.

— Ај ана, ичмир дә, нијә мәчбур едирсән!.. — Тофигә голуну кәлинин бојнуна салыб дивардан араланды. — Әјнин дә назикдир, нијә галын кејинмирсән?.. Пәнчәрәни дә ачыг гојуб еви сојудурсан. Елхана дејәчәјәм пәнчәрәнин мыхласын. ача билмәјәсән.

— Јох, мых вурду, шүшәсини гырачағам...

Офелја:

— Ај бала, шүшә тапылмыр, сојугдан гырыларыг, — деди. — Гој пәнчәрәнин далыны бәркитсинләр.

Динмәди. Күлбәниз бәркитмәк истәјәндә һәјәчанлы бағырды.

— Күлбәниз!..

Бир-биринин үзүнә бахдылар. Зивәр нәнә дә үшүјүрдү. Офелја ајаға дурду.

— Кәлин чыхын, кәлини дә бу евә кәтирин.

Фәризә һеч вахт гајынанасынын үзүнә аг олуб, сөзүнү гајтармамышды. Ачыглы данышығындан анлады ки, ондан инчијиб, сакитчә архаларынча чыхды.

Чобан киши бајагдан кәлиб гапынын ағзында дајанмышды. Зивәр нәнә јер көстәрди.

— Орада нијә дурубсан, — деди, — кеч отур.

Чобан киши ичәри кирди.

— Бағда раһат олмур, деди кет көр гыз нејнәјир? Јатмајыб?

Офелја отурмады, әли гојнунда гапынын јанында дајанды.

— Өзү кәләрди, — һиккәли данышды. — Көрәјди јатыб, јохса башымыза ојун ачыр!

Киши ағыр-ағыр башыны һәрләди.

— Сакит ол, гызым, ағыллы долан... Чөрәк јејиб?

— Һарада јејиб... Ахшам Бағданын өзү көрмәди, једи ја јох? Јемир. Јемәјиб ачындан өләчәк, бизи ел ичиндә хар едәјәчәкдир.

Зивәр нәнә јатаг отағыны көстәрди.

— Ичәри кеч, бах, буз кимдир. Гапыны гапајыб, пәнчәрәни ачыр ки, ев сојуг олсун.

— Нијә?

— Ев сојуг олсун... сојуглајыб өлүм! — Офелјанын сәси учалды. — Адам да өз чанына белә гәсд едәр?!

— Анасы деди гыз диничәлмәсә, көтүр кәл. Ичазә версәниз ики күнлүјә апарардым...

Фәризә силкәләниб башыны тәрпәтди.

— Јох, мән кетмирәм! — деди.

Елә бил сөз-сөһбәт бура кими иди, бурда гуртарды. Һамы сусуб көзләринин дөшәмәјә дикди.

— Анан чағырыр, гызым. — Киши аз гала јалварырды. — Кәл кедәк, көр нә дејир? Бәлкә дәрдинә бир әлач еләди...

— Дәрдимин әлачы бу евдәдир... Бу евдә дәрдимә әлач тапачағам.

Багда јеничә кетмишди. О да, Чобан киши дә јахшы билирди ки, белә күндә јас јериндән гоһум-әгрәба, гонум-гоншу кетмәз. Ананын кетмәси үзүрлү сајылырды, ев балача иди. Анчаг Фәризәнин кетмәси јахшы дүшмүрдү. Офелја деди:

— Гој галсын, — баша дүшүрдү ки, Багда нијә дејир кәлсин о да шүбһәләниб. — Тәскинлији онунла тапырыг, галыб гызларла јатар.

Чобан киши билирди Офелја гызы тәк бурахмаз, там архајын олуб сөһбәтин истигамәтини дәјишди.

— Әһмәд кишидән нә хәбәр вар? — Көзүнү дөјдү. — Јанына кедән олуб?

— Һә, Елхан кетмишди... Онун да ајағыдыр.

— Күндүз сорушдум, дејир гычыны басыб сындырыблар. Инди јахшыдырмы?

— Јахшы дејәндә ки, ағыр дејил, чарпајысыны чыхарыб дәһлизә гојублар.

— Сәксән јашында кишинин ганы вар ки, гајнасын, гырылмыш сүмүјү тутсун? Чәтин аглым кәсир ајағы дүзәлсин.

— О сарыдан да евимиз јыхылды... Ики зәрбә үрәјимизә бирдән дәјди.

— Елханы көзлә, гыраға бурахма.

— Сахламаг олур? Тез-тез баш алыб кедир...

Фәризә һеч кимин үзүнә бахмырды. Өләнләрдән, јаралананлардан данышанда дајана билмирди, ичәридән әријиб хырдаланырды. Дөзмәди, өз отағына кетди. Күлбәниз дә архасынча јолланды.

Зивәр нәнә јаныглы аһ чәкди.

— Бу мәхлугун нә иди күнаһы, евләри шивәнли олду?

Чобан киши Ағбаба дағынын әтәјиндә доғулмушду. Сонра һамамлыја кәлиб Сарал кәндиндә даими мәскән салмышды. Ев тикмишди. Евин дашлары бир-биринин үстә галхыб учаланда ағлына бела кәлмәзди ки, бу ев өзүнә јох, ермәнијә гисмәт олачаг. Ону дәдә-баба јурдундан, гәдим торпағындан говуб, евләринә саһибләнәчәкләр. Олуб-кечәнләр јадына дүшүб дәрди тәзәләнди.

— Һәр шеј ермәниләрин учбатындан олду. Бу ермәни милләти ки вар, чох пахыл милләтдир. Башга милләти о торпагда көрмәјә көзләри олмазды... Өзләринә дә пахылдырлар. Пулдан өтрү ев јарыб јол кәсир, адам өлдүрүрләр. Анчаг јери кәләндә сөзләри бир олар. Мөһкәм бирликләри вардыр. Онларда намус јохдур, биздә бирлик. Намусумузун гејрәтини чәкдијимиз кими бирлијимиз олсајды, бу күнә дүшмәздик.

Рәсмијјә чај кәтирди. Чобан киши ичмәди, галхыб кетди. Тофигә јорған-дөшәк кәтириб евин ортасына сәрди, дүнәнки кими јастыглары дүзүб:

— Ким һарада истәјир, јатсын, — деди.

— Ана, — Рәсмијјәнин додағы титрәди, — Фәризәдән горхурам... Истәјир өзүнә бир шеј еләсин.

— Билирәм. Она көрә дә дејирәм јыхылыб јатмајын, көз олун. Дилиниз динч дурмады, кәдәни сәһәр бура кәтирәчәкләрини она билдирдиниз... Ешидәндән чох нараһатдыр. Көрмүрсән, чалышыр тәкләнсин.

— Бајаг мәтбәхә — ишыг дүјмәсинә бахырды. Елә марытламышды ки, көзүнү чәкмирди.

— Өзүнү тока верәр, ел ичиндә биабыр оларыг. Дејәрләр

бир кәлини көзләјә билмәдиләр, ики мејит евләриндән бирдән чыхды.

— Јох, көзләјәчәјәм, јатмајачағам, гардашымын әманәтини көзләјәчәјәм...

— Аллаһ биздән кәсди. Илһамы әлимиздән алды. Дөрдбеш ај кечәр, азад олар... бәлкә оғлу олачаг, кедәнин јери долачаг!

— Аллаһ! Оғлан олса, Илһамын адыны гојарсан...

— Кәлин разы олса, һә. Ола билләр үрәји көтүрмәсин, әринин адыны ушағына гојаг.

— Елә дә олар?

— Унуда билмәјәндән сонра һәр шеј олар.

Күлбәниз о бири отагдан сәс кәсиләндән сонра ајағынын учунда дивардан араланыб ишығын дүјмәсини басды, дахма кур ишыға гәрг олду. Чөлүн шахтасы дивары, палтары, мебели сојутмушду. Кәлинин јанына кәлди.

— Фәризә, гурбан олум... — Әлини күрәјинә сүртдү, бојун-боғазында кәздирди. — Буза дөнүбсән, өләрсән.

— Өлмәк истәјирәм... мән өлмәк истәјирәм! — Додаглары бир-бириндән араланды. — Нечә галыб јашајым? Даш үрәкли дә бу дәрдә дөзмәз, мән нечә дөзүм?

— Нејнәјәсән, чарән нәдир, дөзмәлисән!

— Бачармырам!.. — ағламсынды. — Ахы бачармырам!

— Ај аллаһ... ај аллаһ... бу бинәваја рәһмин кәлсин, бунун үрәјинә бир хоф сал, гој раһат олсун!

— Хоф! Аллаһ хоф салачагдыса, Илһамымы әлимдән алыб мәни бу күнә гојмазды.

— Өзүн күнүнү пис күнә апарыб чалајырсан... Мән бу палтарда донлум, сән сојугдан өлмәдин мәкәр?

Фәризә ганрылыб алтдан јухары көзләрини онун үзүнә зилләди.

— Нә дејирсән? — Көнүлсүз сорушду. — Дејирсән Илһам бумбуз торпагда јатсын, мән исти отагда, јумшаг јатагда јатым? Һазыр јатмышдыг да. Аллаһ бупу бизә чох көрду, јумшаг јери бизә рәва билмәди. Илһамы алыб апарды, тәк галыб, инди о да јатмыр, мәни көзләјир. Кедәчәјәм, мән

ону тэк гоја билмэрэм, онун јанына кедэчэјэм. — Шэкилэ бахды, бахды, сонра јалварышлы бир тэрздэ деди. — Күлбэниз, сэндэн бир хаһишим вар, јеринэ јетирэрсэн?

Гыз анламады о нэ дејэчэк, хошһал олду.

— Чан бачы, де, нэ дејирсэн де. Әлимдэн кэлсэ хаһишини јеринэ јетирим...

— Мэни Илһамдан ајырмазсыныз... икимизи дэ шэклини бирликдэ бөјүдэрсиниз... Чэназэмизи дэ гапыдан бир галдырарлар, бир апарарлар, икимизи дэ бир гэбирэ гојарлар!

Күлбэнизин гулагларында сэс курладыгча санки башына од элэнирди. Горхду, горхудан гышгырмаг истэјирди, гапы ачылды. Зивэр нэнэ астанада көрүндү. Јухулу иди.

— Ај бала, бура нијэ белэ сојугдур?

Күлбэнизин үрэји көврэк иди, чаваб верэ билмэди, ағлады. Арвад гапыны өртүб јахын кэлди.

— Кэлин, сэн инадындан эл чэкмэјэчэксэн? — Арвад көрүрдү кэлин нијэ јери ачыб јатмыр, пэнчэрэни ачыг гојмасынын сэбэбини дэ билирди. — Дурун кэлин бу евэ.

Арвад-ушағын јатындығы ев чох бөјүк дејилди. Һэм дэ алчаг иди, элини галдырсан тавана дэјэрди. Бир пэнчэрэси, үч гапысы варды. Гапынын бири чөлэ, бири мэтбэхэ, о бириси дэ кэлин јатдығы отаға ачылырды. Мэтбэхдэ јанан газын истиси евин үчүнү дэ гыздырырды. Ортадан стол, стуллар чыхарылыб, телевизор көтүрүлмүшдү. Тофигэнин ушаглары, Елханынкылар, евин гыз-кэлини бир-биринин јанында дөшэниб јатмышдылар. Зивэр нэнэ јерини кэлинэ вериб, өзүнэ гапынын архасында јер етди. Күлбэниз дэ Рэсмиҗјэнин бөјрүнэ кирди.

— Јатын... — Зивэр нэнэ бир јуху алмышды. Күлбэнизин јухусу кэлдијини көрүб: — Сэн дэ јат, — деди. Өзү јатмады. Јорғаны синэсинэ чэкиб дивара сөјкэнди, көзү кэлиндэ галды.

Фэризэ узанмады, јеринин ичиндэ отуруб үзүнү эллэри илэ гапады.

— Ај бала, нијэ отурубсан, јеринэ кир јат. — Нэнэнин шэффаф көзлэри парылдады. — Гызым, сэнинлэ дејилэм...

Кәлин јорғаны синәсинә чәкди, јумаг кими бүзүлүб галды, тәрпәнмирди. Зивәр нәнәнин јаваш-јаваш көзү јумулду, башы синәсинә кәлиб хорултусу ешидилди.

Һамы јатса да бир Фәризә ојаг иди. Јатмамышды, јухусуну гәлбиндән сурәтини чыхара билмәдији, истәјиб үрәјинә салдығы, тез севиб тез дә итирдији Илһама гурбан вермишди. Вердији гурбаны кери алмаг, кимәсә хәјанәт етмәк демәк иди. Тезликлә Илһама чатмаг арзусу варды онда, јатды арзусу пуч олачагды. Вахт тәләсдирирди ону. Көзалты бахды. Нәнә ширин јухуда иди. Күлбәниз дә һушланмышды. Ајагларыны алтына јығыб галхмаг истәди. Күчәдә ит һүрдү. Сәсә Күлбәниз көзүнү ачыб һовлу-һовлу дөјүкдү. Кәлинин јериндә, башы синәсинә дүшмүш көрүб көзләри јенидән гапанды. Кәлин көзләди, та һеч кәсин тәрпәниб гымылданмадығыны көрүнчә сакитчә, нәфәсини дәрмәдән дикәлиб галхды. Арвад-ушаг — киминин үстү ачыг, гол-гычыны бир-биринин үстә ашырыб, кимиси јорғанын алтда јатырды. Хорулту, фысылты бир-биринә гарышмышды. Диварын дибилә кечиб мәтбәхә кирди.

Пајызда бадымчан туршуја гојмаг үчүн ессенсија алмышды. Ишләтмишдиләр, икиси артыг галмышды; тәләсик әлини шүшәләрин архасына салды, ахтарыб тапды. Тез, тәләсә-тәләсә, көзүнү гапыдан чәкмәдән дишинә салыб ағзыны ачды, стәкана бошалтды. Зәһәр ачы олса да бә'зән дөнүб шәрбәтә чеврилир, гәлбә хош мәрамлар кәтирир. Фәризә мәгсәдинин астанасында иди, тәләсирди. Бир аздан дан јери сөкүлүб сәһәр ачылачаг, јатанлар ојаначаг... кедәнләр Илһамы кәтирәчәкдиләр... Онунла бирликдә хошбәхтлијин астанасына гәдәм басыб, кәлин отағыны ачыб ичәри кирмишди. Бирликдә дә хошбәхтликләринин сонуна нөгтә гојуб ахирәт дүнјасына говушмалыдыр.

Стәкан долмушду. Һеч ким әлиндән алмырды. Галдырды, верәчәји әзабы, дәһшәтли ағрылары фикринә кәтирмәдән гајсымыш додағына јахынлашдырды, көзүнү јумуб бирнәфәсә башына чәкди. Стәкан додағындан араланмамыш ичәриси јанды. Түстүсү фәвварә вериб ағзындан чыхырды, һисс

едирди мә'дәси доғраныр. Синәсини тутуб кәлдији кими сакитчә дә гајыдыб јеринә кирди. Дәһшәтли ағрыдан kaһ ајагларыны алтына чәкиб бүзүлүр, kaһ да әл-ајағыны узадыб кәрилирди. Бөјрүндә јатанлара тохунурду, истәмәди ојансынлар, галхыб өз отағына кирди, гапыны өртүб чарпајынын үстә јыхылды.

Ҹәвһәр өз ишини көрүрдү. Кетдикчә ичәриси парчаланыб ағрысы артырды. Саға-сола дөндү, дөнүб үзүстә дүшдү, һејдән дүшмүш бармаглары илә гарныны овхалады. Билирди өләчәк, тез өлмәк истәјирди. Шәклин үстүнү ачды, бахды. Илһам да һәмин күлүмсәр бахышла она бахырды.

— Илһам, Илһам, — деди. — Мән сәнин мејитини көрдүм... Көзүмүн габағында табута гојуб апаранда да арханча бахдым, билдим бир дә евә гајытмајачагсан, кетдин, о кедиш сәнин сон кедишин олачаг. Та сәни көрмәјәчәјәм, сәсини ешидиб сөзләрини динләмәјәчәјәм... Сән чәкдијим әзаблары көрмәдин, өлүмүмү дә көрмәјәчәксән. Өзүм дејәчәјәм... сәндән сонра нә олмушдурса һамысыны өзүм дејәчәјәм.

Ағрысы артырды, дајана билмәди, чарпајыдан дүшүб кәзинди. Синәси јанырды, она елә кәлди ичәрисини бычагла доғрајырлар. Сәсини ичәри чәкмишди, истәмирди билиб һарај гопарсынлар, һәкимә апарсынлар... Өз одуна өзү јанырды. Фикри өзүндә дејилди, Илһамын јанында, она чататчағы вахтын јетишәчәјини анда галмышды.

Үрәјиндә ики кәлмә сөзү варды. Тез-тез гапыја бахырды. Күлбәнизи көрмәк истәјирди, о исә көрүнмүрдү. Чыхды. Дүнјанын ағрылы-ачылы дәрдиндән хәбәрсиз јатмышдылар. Кечиб јериндә отурду. Истәди Рәсмијјәни дурғузсун. Бәрк јатмышды, гыјмады јухусундан етсин. Бели дә ағрыјырды. Истәди кимсә күрәјини овушдурсун, дивара сүртдү.

Зивәр нәнә гымылданды. Кәлин сүст дајанды, матдым-матдым бахды вә сакитчә әлини јерә вуруб дурмаг истәди, тагәти чатмады, һал-һәрәкәтдән дүшмүшдү. Чырпынды, бурулуб офулдады.

Нәнә һәниртијә көзүнү ачды. Анчаг да о сәмтә бахды.

Кәлин јатмамышды, бәдәни кәрилмиш һалда јеринин ичиндә отурмушду.

— Гызым, јатмајыбсан? — Көзү үзүндә галды. Сифәти бајагкы дејилди, рәнки гаралыб көшә кими чәкилмишди. — Бала, сәнә нә олуб, о һала дүшүбсән?

— Һеч!.. һеч!.. — Чәтинликлә ики кәлмә деди.

Көрдү кәлин санчыланан кими олуб... Билирди кәлинин ушағы вар. Олмаја ушағын санчысыдыр, тәләф едәчәк?.. Бәс бәнизи нијә гаралыб? Додаглары да бүзүшүб... Көзүнү ондан чәкмәди.

Кетдикчә ағры артырды. Кәлин чалышды тәрпәниб һисс етдирмәсин, бачармады. Бурулуб инилдәди. Пычылты илә:

— Илһам... дөз... бир аз да дөз... јанына кәлирәм!.. — деди.

Зивәр нәнә гулағыны шәкләјиб көзләрини кениш ачды.

— Кәлин, сән нә гәләт еләјибсән!.. — Сәси учадан чыхды.

Күлбәниз сәсә ајылды, сәрсәм ора-бура бахыб көзү нәнәсинин үзүндә галды.

— Нә олуб? — тәшвишлә сорушду.

— Кәлин өзүнә нә исә еләјиб, һалы писдир! — Гызыны чағырды. — Офелија!

Күлбәниз сычрајыб јеринин ичиндән чыхды, әввәл кәлинин үстә гачды, үзүнә, сонра исә икиәлли башындан јапышыб ганырды, көзүнә вә ағзына бахды: додаглары, дили габыгдан чыхмышды.

— Мама!!! — Вар күчү илә бағырды, сәсә орда-бурда көзүнү ачыб дикәлән башларын арасындан кечиб мәтбәхә гачды. Ичәри кирән кими столун үстә бош стәканы көрдү, көтүрүб ијләди, ији бурнуну кичишдириб әтини чимчәшдирди. Күндүз анасы демишди ки, бирдән евдә сиркә чөвһәри олар, кәлин тапыб ичәр. Ағлына кәлмәди евдә олар. Стәкан әлиндә өзүнү отаға атды. — Мама, кәлинин сиркә ичиб!!!

Офелија јенә галхмышды, гызларын әлиндән аман тапмырды кәлинә јахын дүшсүн. Ирәли, кери кедиб әлләри һавада галды.

— Нә ичиб?!

— Есенси ичиб...

— Вај евим јыхылды! — Дизинә дөјдү. — Вај, чырағым кечди!

Зивәр нәнә чырпынды.

— Гыз, нијә белә етдин? Чаван чанына јазығын кәлмәди?! Ај бала, чөвһәр сәни өлдүрәчәк!

Офелја әл-ајаға дүшдү.

— Ај гыз, һәким чағырын... Ај бала, гоншулара хәбәрә гачын, көмәјә кәлсинләр! Кәлин, мән өләјдим... бала, мән өләјдим! — Бөјрүндә јерә чөкүб башыны синәсинә алды. Тофигә өзүнү дөјдү.

— Вај, евимиз јыхылды! — Бир тәрәфдән дә о гучаглады. — Чан... Чан Фәризә!..

Рәсмијјә бармагларыны ағзына салыб кәмирди.

— Мән өләјдим, сән нијә белә етдин, бачы! — деди.

Зивәр нәнә гыз-кәлинин башы үстдән тез-тез бојланыб бахыр, гапыја тәрәф дөнүрдү.

— Јубатмајын, гоншунун биринә дејин, кәлиб һәкимә көтүрсүн...

Офелја карыхдығындан ушаға да үз тутурду.

— Гачын, гачын гоншулары чағырын... һәкимә хәбәр верин!

— Кечдир... һәкимин... хејри... јохдур! — Фәризә сәси гырыла-гырыла ики кәлмәни дејиб башыны гајынанасынын чијнинә сөјкәди. — Бағышла мәни, ана!..

— Нијә белә етдин, Фәризә?

— Мән... та кимә... лазымам?

— Јох, елә демә... баламын әвәзи идин... Онун гохусуну сәндән алырдым...

— Мән Илһам... үчүн... бу евә... кәлмишдим... Илһам... јохдур... онсуз... галыб... нејнәјәчәјәм!.. Аллаһ белә... мәсләһәт... билди... белә дә... јах...шыдыр!..

— Аллаһ, һеч вахт рәва билмәз ки, үч баламын үчүнү дә бирдән гәбирә гојум! Бала, ахы һамиләсән, ушагын олачаг-

ды! — Кимиси кејиниб, кимиси јарычылпаг димдик дајаныб сызлашырдылар. — Нә олду, кәлән олмады?

— Ана... узат мәни... гој раhат... өлүм!..

— Јох, Фәризә, сән өлмәјәчәксән! — Гој hәкимә чатдырым, олуб-галанымы верәчәјәм... евими сатачағам... Гулағымын сырғасыны, бармағымын үзүкләрини верәчәјәм, сәни гојмајачағам өләсән, гуртарачағам!

— Ана... бәлкә сәhвим олуб... гаршында... бир күнаhым... вар... кеч... күнаhымдан... — Офулдајыб сағ-сола дөндү, гыврылыб ачылды.

—Аллаh өзү билир, сән нечә кәлин олубсан... Бах, күнаhын будур, буну мән бағышласам да аллаh бағышламајачаг!..

— Сән... сән бағышла... Тофигә... Рәсмијјә... Күлбәниз... сизә бачы дедим... бачым олдунуз... е'тибарсыз... чыхдым... бачылыгдан... ајры дүшдүм... Севибсиниз... мәhәббәтин нә олдуғуну... јахшы билирсиниз... Мән дә... Илhамы... севмишдим... Онун мәhәббәтинә... биканә ола билмәздим... Әзаб чәкиб... јашамагданса... бирдәфәлик... өлмәк даhа... јахшыдыр!..

— Кәрәк чанына гәсд етмәјәјдин!..

— Белә јахшыдыр... Илhамын јолунда хошдур... мәнә... Додағыны Офелјанын әлинә јахынлашдырыб өпдү. — Сәндән... бир тәвәггәм... вар... Мәни Илhамдан... ајырмајын... Икимизи бир... гәбирә... гојарсыныз!

— Бала, аз көздағы көрмүшдүм, бирини дә сән артырдын?!

Дахма сәсдән, ағлашмадан дағылырды.

— Бачы вај!.. — дејирдиләр.

— Гардаш, кәл!.. — дејә гапыја үз тутмушдулар.

Зивәр нәнә ағлајырды, јана-јана сәсини ичәри чәкиб үрәјини әридә-әридә ағлајырды.

— Мән өләјдим... өлүм мәнә јарашыр, мән өләјдим... Күнаh мәндәдир... мән јатдым... Јатмасајдым белә олмајачагды!

Гоншу билди, гоhум хәбәр тутду, гапы, дахма адамла долду. Тә'чили јардым машыны кәлди.

Офелија өзүнү итирмишди, бәдәни әсирди. Көзү гапыда, ичәри кирәнин үзүнә бахырды. Елә һеј:

— Тез олун! Тез олун! — дејирди.

Кәләи көрүрдү Фәризә өлүб әлдән кедиб, ахырынчы аныны јашајыр. Наүмид олсалар да машына көтүрдүләр. Кәлини хәстәханаја чатдыра билмәдиләр, јолда кечинди. Машыны мәсчидә дөндәрдиләр.

■

Ијирми икиси, матәм күнү... Сәһәр саат једди. Тој-бусатлы гапы бирдән-бирә дөнүб вај-шивәнли гапыја чеврилмишди. Ешидән, биләи сојуға бахмады, ахышыб кәлди. Арвадларын вај-шивәни орда-бурда дајанмыш кишиләрин гәлбини сызладыр, үрәкләрини риггәтә кәтирирди.

Саат сәккизә ишләмиш күчәнин күнбатан тәрәфиндән бир машын көрүндү. Дедиләр. Хырдалана кедән машындыр, мејити чыхарыб кәтирирләр. Күнчыхан тәрәфдән башга бир машын кәлирди. Ики машын, икиси дә бир-бириндән хәбәрсиз, һәр икисиндә дә мејит... Ики чанда дөјүнән бир үрәк сусуб ики машында бир евә кәлирди.

Бир очаға ики мејит бир күндә гисмәт олмушду. Бир ев ики чәназәнин гапыја енәчәјини көзләјирди, гыз-кәлин шивәнә һазыр иди. Ики тәрәфдән, ики ејни чүр машын, икиси дә ејни вахтда гапыја јахынлашды, ики чәназә ејни вахтда ики машындан ендирилиб јолун ортасында гоша гојулду. Ики чаваны ики тајфанын, ики елин, обанын — Гарабағ елинин вә Ирәван маһалынын ағбирчәкләри ағлајыб сач јолдулар. Ики нөвчаван үчүн ики милјон инсан көз јашы ахытды.

Һәмин күн Азәрбајчан торпағынын азадлығы, милләтин истиглалијјәти уғрунда шәһид олмуш оғулларын вә гызларын чәназәси Азадлыг мејданына кәтирилди.

Хошбәхт, фираван Бакы бирдән-бирә гара кејди, гара бәзәнди. Күчә вә мејданларда гырмызы бајрагларын јеринә гара бајраглар јелләнди.

Ијирми ики јанвар, саат он. Азадлыг мејданы, дәниз кәнары. Дағүстү парка узанан күчәләр адамла долмушду. Ики милјонлуг шәһәрин милјон јарымы бурада иди. Шәһидләри сон мәнзилә јола салмаға кәлмишдиләр.

Саат он бир. Трибунадан мәрд оғулларын сәси ешидилди. Азәрбајчан милләтини дүнјаја танылдан Зејнәбин фәрјадыны ешитдикчә адамлар гәзәбә кәлир, рәнкдән-рәнкә дүшүб бүгарлы башларыны ашағы салырдылар.

Саат он ики. Бинә вә Зирә аеропортларындан еһтијатдан чағырылмыш гырғын төрәдән дөјүшчүләр Ставропола, Ростова көндәриләркән халг үчүн «әрмәған» гојуб кетдикләри чәназәләр Азадлыг мејданындан чијинләрә галхды.

Лиманда ләвбәр салмыш кәмиләрин һәјәчанлы фитләри учалды.

Издиһам шәһәрин ән јүксәк јери — Дағүсту парка, күнаһсыз өләнләрин әбәдијјәт јери олачаг Шәһидләр хијабанына јолланды.

Сулар гојнунда сүзән гағајылар дәниздән ајрылыб саһилә чыхмышдылар, инсан дәрјасы үзәриндә гыј вуруб һарај гопарыр, милләт оғуллары үчүн гәмли маһны охујурдулар. Гағајыларын һарајы алтда јүз отуз бир шәһид мәзара гојулду! Једди јүзә јахын оғул-гызын, арвад-ушағын синәси парчаланыб, гарны дешилди, кәлләси дағылыб, ајағы, голу сынды, хәстәханалара дүшдү! Јетмиш једди оғулун ады иткинләр сијаһысына салынды. Јүзләрлә күнаһсыз ата-оғуллар һәбсханаларын күнчләринә атылды!

Гағајылар шәһид олмуш адамларын адына гошулмуш матәм маһнысыны, Фәризә вә Илһамын фачиәли өлүмүнүн әфсанәјә чеврилмиш маһнысыны охујурду!

Хош мәрамлы күнләр Бакынын ган сызан јарасына чеврилди. Шәһәр матәм ичиндәдир!..

Гағајылар бајаты дејир, аналар ағлајырды!

Баш үзүләр, тән ағлар,
Гибләси итән ағлар.
Һәрәни өз доғмасы,
Шәһиди Вәтән ағлар.

Сон гәмин олсун, Бакы!..